

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Sterven in stijl

Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van
funerair erfgoed in Vlaanderen

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Sterven in stijl

Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 156

AUTEUR

Joeri Mertens

JAAR VAN UITGAVE

2020

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke

Een uitgave van Agentschap Omgeving, Engelse Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving

Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

EINDREDACTIE

agentschap Onroerend Erfgoed en Geheugen Collectief

OMSLAGILLUSTRATIE

A. HEINS, Vloerzegem, ca 1900, in: A. HEINS 1901: Flandre Orientale

Vieux coins en Flandre, Gand

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroenderfgoed.be

www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding

4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678

D/2020/3241/249

////////////////////////////////////

////////////////////////////////////

STERVEN IN STIJL

Status Quaestionis van het
onderzoeken, beschermen en beheren
van funerair erfgoed in Vlaanderen

////////////////////////////////////

JOERI MERTENS

////////////////////////////////////

Mors etiam saxis nominibusque venit.

*De dood komt zelfs voor monumentale stenen en de namen die er op staan.
Decimus Magnus Ausonius, Epitaphii 32,I,10.*

////////////////////////////////////

INHOUD

WOORD VOORAF	11
1 HISTORISCH OVERZICHT VAN HET FUNERAIR ONROEREND ERFGOED IN VLAANDEREN.....	13
INLEIDING	17
1.1 1000 JAAR TE MIDDEN VAN DE LEVENDEN (800-1800)	20
1.1.1 DE BELEVING VAN DE DOOD	20
1.1.2 BEGRAVEN IN DE KERK OF OP HET KERKHOF.....	25
1.2 HET ONTSTAAN VAN DE BUITENBEGRAAFPLAATS (VOOR 1800)	37
1.2.1 NIEUWE TIJDSGEEST, NIEUWE WETTEN.....	37
1.2.2 ZOEKEN NAAR DE IDEALE BEGRAAFPLAATS (1765-1804)	42
1.2.3 BEGRAVEN IN OPEN LUCHT IN VLAANDEREN (1784-1804)	50
1.3 DE 19DE EEUW, GOUDEN EEUW VAN DE GRAFKUNST	51
1.3.1 DE FRANSE REVOLUTIE: EINDELIJK GELIJKHEID ?.....	51
1.3.2 NIEUWE WETGEVING VOOR EEN NIEUWE EEUW	52
1.3.3 DE GEBOORTE VAN DE MODERNE BEGRAAFPLAATS	55
1.3.4 DE 19DE-EEUWSE GRAFKUNST, GETUIGE VAN STATUS EN FILOSOFISCHE OVERTUIGING	57
1.4 DE ‘STILLE REVOLUTIE’ VAN DE 20STE EEUW	59
1.4.1 NIEUWE VISIES OP DE DOOD	59
1.4.2 NIEUWE WETGEVING.....	60
1.4.3 DE NAOORLOGSE BEGRAAFPLAATS VORMGEGEVEN.....	63
1.4.4 EEN BUITENBEENTJE: DE MILITAIRE BEGRAAFPLAATS	64
BIBLIOGRAFIE	66
2 DE JURIDISCHE CONTEXT.....	71
INLEIDING	75
2.1 DE REGELGEVING VOOR BEGRAAFPLAATSEN EN LIJKBEZORGING.....	76
2.1.1 DECREET, BESLUIT EN OMZENDBRIEF	76
2.1.2 ANALYSE VAN DE WETGEVING BETREFFENDE DE BEGRAAFPLAATSEN EN DE LIJKBEZORGING IN HET LICHT VAN HET FUNERAIR ERFGOED.....	80
2.2 BURGERLIJK WETBOEK.....	85
2.3 DE RUIMTELIJKE ORDENING	86
2.3.1 CODEX, BESLUITEN EN OMZENDBRIEVEN.....	86
2.3.2 ANALYSE VAN DE VLAAMSE CODEX RUIMTELIJKE ORDENING IN HET LICHT VAN HET FUNERAIR ERFGOED	88
2.4 DE ONROERENDERFGOEDZORG	90
2.4.1 INTERNATIONALE VERDRAGEN, HET ONROERENDERFGOEDDECREET EN HET ONROERENDERFGOEDBESLUIT	90
2.4.2 ANALYSE VAN DE WETGEVING OP HET ONROEREND ERFGOED IN HET LICHT VAN HET FUNERAIR ERFGOED	104
2.5 HET PESTICIDENDECREET.....	106

5.2.1	OVERHEDEN	157
5.2.2	MIDDENVELD.....	160
5.3	DERDEN	162
BIBLIOGRAFIE		163
6	WAT BRENGT DE TOEKOMST?	165
INLEIDING		169
6.1	UITDAGINGEN VOOR DE TOEKOMST.....	169
6.2	WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK, BEHOUD EN BEHEER	174
6.2.1	ONDERZOEK EN INVENTARISATIE	174
6.2.2	BEHOUD VAN HET FUNERAIR ERFGOED	176
6.2.3	GEBRUIK, BEHEER EN (HER)BESTEMMING VAN HET FUNERAIR ERFGOED	176
6.2.4	ETHISCH OMGAAN MET MENSELIJKE RESTEN.....	179
BIBLIOGRAFIE		181
6.3	BESLUIT: FUNERAIR ERFGOED HEEFT EEN TOEKOMST	180

////////////////////////////////////

WOORD VOORAF

Vlaanderen is rijk aan grafkunst. Van archeologische vondsten over kerkhoven tot buitenbegraafplaatsen: het zijn getuigen van onze alledaagse of bijzondere, intieme of afstandelijke omgang met de dood. Het is daarom opmerkelijk dat grafkunst zo'n kleine niche blijft binnen de erfgoedzorg in Vlaanderen en vaak aan de aandacht ontsnapt.

Om het funerair erfgoed in Vlaanderen meer voor het voetlicht te plaatsen en zowel de mogelijkheden als de problemen te duiden, publiceert Onroerend Erfgoed deze studie. Het agentschap wil zo een stand van zaken geven van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen.

De beoogde doelgroep voor deze nota is divers:

- De leek ontdekt de historische context van het funeraire erfgoed.
- De erfgoedonderzoeker vindt informatie om een begraafplaats te kaderen in een ruimere funeraire geschiedenis.
- De erfgoedzorgers, beheerders en middenveldgroepen krijgen een bundeling van de relevante wetgeving en basisinformatie in verband met de kwaliteiten van en de bedreigingen voor het funerair erfgoed. U vindt ook informatie over het registreren, inventariseren en beschermen van funerair erfgoed.
- Iedereen die wil meedenken over een toekomst voor ons funerair erfgoed.

Deze studie bestaat uit zes hoofdstukken, die het funeraire erfgoed vanuit verschillende invalshoeken belichten:

1. Een historisch overzicht
2. De juridische context
3. De kwaliteiten en bedreigingen
4. De stand van zaken op het vlak van het registreren en beschermen van funerair erfgoed in Vlaanderen
5. Een overzicht van de funerair erfgoedsector
6. Een voorzichtige kijk op de toekomst

Het eerste hoofdstuk *Historisch overzicht van het funerair onroerend erfgoed in Vlaanderen* beschrijft kort de geschiedenis van de funeraire gebruiken in Vlaanderen, toegespitst op de christelijke grafcultuur van de middeleeuwen tot vandaag. Het onderzoek is niet exhaustief en vooral gebaseerd op literatuuronderzoek. Waar studies over Vlaanderen ontbraken, maakten we gebruik van de internationale literatuur. Dit overzicht wil vooral een goede basis bieden voor verder onderzoek. Het historisch overzicht is ook een onderdeel van het afwegingskader voor de bescherming van funerair erfgoed in Vlaanderen.

In het tweede hoofdstuk *De juridische context* schetsen we het juridische kader. Funerair erfgoed bevindt zich op het kruispunt van immaterieel en materieel erfgoed. Verschillende wetgevingen hebben invloed op het funeraire erfgoed. We zetten die in dit hoofdstuk op een rijtje. Waar mogelijk verwijzen we naar (digitale) publicaties. We geven aan waar conflicten tussen wetgevingen bestaan of waar de wetgeving onduidelijk is. Het is de bedoeling de wetgeving te beschrijven en er inzicht in te verschaffen. De tekst gaat niet in op potentiële juridische en beleidsmatige oplossingen.

1 HISTORISCH OVERZICHT VAN HET FUNERAIR ONROEREND ERFGOED IN VLAANDEREN

Afbeelding titelpagina: grafkruis van Thomas Deuven (+ 1676). Wellen (Berlingen), foto: Onroerend Erfgoed.

Statum est hominibus semel mori.

Het is vastgesteld voor alle mensen dat zij eenmaal zullen sterven.
Hebreeën 9,27

////////////////////////////////////

////////////////////////////////////

Terminologie

Onderstaande lijst geeft een kort overzicht van de meest gebruikte termen in dit document.

begraafplaats: Dit is een algemene term voor elk terrein waar de stoffelijke resten van overledenen begraven, uitgestrooid of bijgezet worden.

buitenbegraafplaats: een begraafplaats buiten de stads- of dorpsgrenzen, ontstaan na 1784. Buitenbegraafplaatsen kenmerken zich vaak door een uitgesproken structurele aanleg.

cenotaaf: een grafteken dat wordt opgericht ter nagedachtenis aan overledenen van wie het stoffelijk overschot zich elders bevindt of onvindbaar is.

columbarium: funeraire constructie bestaande uit een aantal rijen van nissen boven elkaar om urnen in te plaatsen.

epitaaf: 1) het grafchrift op de grafzerk of grafplaat; 2) het wandepitaaf (vanaf de 15de eeuw doordat het praalgraf in de kerk ook de aanpalende wand inneemt); 3) de memoriesteen als herinnering aan de overledene die elders begraven is, binnen of buiten de kerk (vanaf de 18de eeuw soms een schilderij).

erfgoedbegrafplaats: begraafplaats met een belangrijk aandeel funerair erfgoed, al dan niet geconcentreerd in bepaalde zones.

graf: 1) plaats voor het bijzetten van menselijke resten. De term wordt zowel gebruikt voor een grondgraf, een grafkelder, een columbarium of een strooiveld. 2) De term graf wordt vaak ook gebruikt als overkoepelende term voor de combinatie van graf én grafteken.

grondgraf: een grondgraf is een uitgraving in de grond dat wordt gebruikt voor de begraving van een lichaam of een asurn.

grafplaat: verticale tekstplaat met het grafschrift.

grafsteen: horizontale plaat uit een stenig materiaal die het graf bedekt.

grafteken: afdekking van het graf met permanente of semipermanente materialen met als doel de nabestaanden toe te laten het graf terug te vinden. Graftekens werden vaak gebruikt om de afstamming en de status van de overledene te tonen. Om verwarring met het monumentenstatuut te vermijden wordt de term grafmonument niet gebruikt.

heydenen kerkhof: begraafplaats voor 1784, bedoeld voor zij die door de Kerk een begrafenis in gewijde grond werd ontzegd, zoals (zelf)moordenaars, ongedoopte kinderen, niet-christenen en uitgesloten van de kerkelijke leer.

kerkhof: hof-bij-de-kerk, in oorsprong de omheinde, gewijde kerkelijke grond omheen de kerk die wordt gebruikt als begraafplaats.

kerkhofsite: kerkhof waar geen begravingen meer gebeuren en weinig of geen graftekens bewaard bleven. De sporen van funeraire gebruiken zijn er beperkt en vooral ondergronds aanwezig.

ossuarium (knekelhuis): de term is afgeleid van het Latijnse 'os' (bot). Dit is een gebouw waar de beenderen van overledenen, bijvoorbeeld na het ruimen van graven op een kerkhof, worden bewaard.

urn: recipiënt waarin de as van de overledene na de crematie bewaard wordt.

1.1 1000 JAAR TE MIDDEN VAN DE LEVENDEN (800-1800)

Hoe gingen we in Vlaanderen voor de Franse Tijd om met het begraven van onze doden? Kerk en geloof speelden daarin een belangrijke rol. De overledenen werden in of rond de kerk begraven, eerst in een anonieme graf, later met graftekens. Het prestige, de pracht en praal verbonden aan een middeleeuwse kerkgraf binnenin de kerk werd vanaf de late 18de eeuw in open lucht voortgezet.

1.1.1 De beleving van de dood

Hoe een gemeenschap zijn doden begraaft, hangt samen met de sociaaleconomische en politieke context en met de religieuze en filosofische ideeën van die gemeenschap over de dood. Het ontstaan van het kerkhof en van de grafkunst in Vlaanderen zijn grotendeels verbonden met het christendom, de heiligenverering en het geloof in het vagevuur.

Kerstening en inhumatie (2de-8ste eeuw)

Volgens de westerse kerkvader Augustinus (354-430) moesten de gelovigen aan de begraafing weinig aandacht besteden. Bij het Laatste Oordeel zouden vlees en ledematen in een oogwenk worden hersteld. De begrafenis was niet meer dan een daad van menselijkheid. Begraven was een troost voor de levenden, maar van weinig belang voor de doden. Toch was er binnen het christendom aandacht voor overlijdensrituelen. Daarmee sloot het christendom aan bij de Joodse traditie die lichaam en ziel niet scheidde. Een lichaam was nodig om bij de wederopstanding de ziel te huisen. Dat was voortaan ook de christelijke doctrine.

Vanaf de 2de eeuw verminderde in Italië de dominantie van de Romeinse godsdienst. Oosterse religies overspoelden Rome en het christendom nestelde zich in de stad. De Romeinse aristocratie zag zijn bestaan verzekerd door hogere functies binnen de christelijke kerk op te nemen. Vanuit Rome verspreidde het christendom zich via handelscontacten, aristocratische netwerken en rondtrekkende Romeinse legioenen van stad naar stad en van legerkamp naar legerkamp om zo het volledige Romeinse Rijk te bereiken. De eerste sporen van de christianisatie in Vlaanderen zijn terug te vinden in de grote Romeinse legioensteden langs de Rijn grens. Schriftelijke bronnen vermelden Servatius in 343 als bisschop van Tongeren. Daar werd ook een christelijk graf uit de 4de eeuw ontdekt.

In eerste instantie bleef het christendom een stedelijk, aristocratisch en Romeins militair fenomeen dat grotendeels weer verdween met het verval van de Romeinse steden. Wat Tongeren betreft wist het christendom zich volgens archeologisch onderzoek wel te handhaven.

De grote christianisatiegolf in Noordwest-Europa kwam er vanaf de 7de-8ste eeuw. De christelijke elite vormde de cruciale schakel om de oude *rites de*

Romeins graf. Tongeren, site Romeinse Kassei, foto: Onroerend Erfgoed.

passage te christianiseren. Eens de voorchristelijke tradities en rituelen hertaald werden in een christelijke vorm, kreeg het christendom ook op het platteland voet aan de grond.

Ondanks de kerstening bouwden de funeraire gebruiken tot ver in de 8ste eeuw verder op Romeinse en inheemse tradities. Crematie én inhumatie (begroaving) bleven populair. Begraafplaatsen lagen buiten de dorpskernen. De Kerk bleef ijveren voor inhumatie en in 785 verplichtte Karel de Grote het begraven in zijn hele rijk.

Christelijke voorouderlijke herdenkingstekens, 'cellae memoria', evolueerden tussen de 7de en de 10de eeuw naar grafkapellen en uiteindelijk naar parochiekerken. De christelijke elite bezat vaak zowel de gronden als het kerkgebouw. In de 11de en 12de eeuw gebeurden grootschalige overdrachten van die goederen en verschoof het bezit voor meer dan 95% naar geestelijke instellingen, vooral kapittels, abdijen en kloosters.

Het ontstaan van kerkhoven (3de-11de eeuw)

Het ontstaan van de eerste christelijke kerkhoven was nauw verbonden met de verering van heiligen en relieken. De eerste christelijke predikers bekochten de verkondiging soms met de dood. Zij kregen een graf op een bestaande begraafplaats, buiten de gemeenschap. In de jonge christelijke kerk stonden ze in hoog aanzien, vooral degenen die heilig verklaard werden. De gelovigen beschouwden heiligen als voorsprekers bij God. Als gevolg daarvan groeide er een ware verering van relieken. Ook de reliekenverering was een christelijke hertaling van een reeds aanwezige vooroudercultus.

In de 3de eeuw ontstond de gewoonte om de eucharistie boven het graf of bij de relieken van een heilige te vieren. Boven het graf werd soms een kerk gebouwd. Bij een nieuwe parochiestichting werd een relikwie in het altaar ingemetseld. Zo kwam de heilige in de kerk te liggen, in het centrum van de religieuze gemeenschap. De gelovigen wilden vervolgens zo dicht mogelijk bij de heilige begraven worden om onder zijn of haar bescherming te staan. De doden waren op die manier ook deelachtig aan de gebeden der levenden.

Begraven in de kerk bleef aanvankelijk verboden, dat was voorbehouden voor de heilige. Rond de kerk ontstond daarom de *kerk-hof*: de tuin nabij de kerk waar *ad sanctos* begraven werd, in de nabijheid van de heilige. Nabij het koor, waar vaak de heilige lag, of in het portaal waren een gegeerde, want prestigieuze graflocatie. Zo werden Pepijn De Korte (†768) en Hugo Capet (†996) nog *sub stilicidio* begraven (onder het neerdruppelend vocht), voor of in het portaal van de kerk als een teken van nederigheid en dienstbaarheid.

De oude, voorchristelijke, begraafplaatsen werden waarschijnlijk verder gebruikt tot de pas gekerstende gemeenschap een eigen kerk of kapel kreeg. Die overgang duurde vermoedelijk twee generaties of ongeveer 50 jaar. Er zijn daarbij verschillende tendensen merkbaar:

- Een bestaande begraafplaats kreeg een christelijk gebedshuis. Die vroegste kerkhoven waren dan nog naar Romeinse gewoonte *extra muros*, buiten de grenzen van de bewoning gelegen, maar wel, volgens de nieuwe christelijke gewoonte, rondom een kerk op een kerkhof. Die kerk werd vervolgens het centrum van een nieuw woongebied, een voorstad of nieuwe parochie.
- De oude begraafplaats werd verlaten ten voordele van het begraven nabij een nieuw gestichte parochiekerk.
- Voorchristelijke gebouwen als basilica en tempels of objecten zoals altaren werden gekerstend en evolueerden soms naar parochiekerken waaromheen dan weer werd begraven.

Vitaal voor het ontstaan van kerkhoven was de aanvaarding door de gekerstende bevolking van de begraving in gewijde grond, als noodzakelijk voor een goede passage naar het leven na de dood.

Angst voor het vagevuur (13de eeuw)

De dood is een jager in de 16de – 17de eeuw. De renaissancemens verzet zich tegen de dood. Prent: naar Vinckboons, David (I), *Triomf van de dood* (detail, vroege 17de eeuw), PK.OT.00006, Museum Plantin-Moretus (collectie Prentenkabinet), Antwerpen - UNESCO Werelderfgoed.

In de kunst werd de Dood nu afgebeeld terwijl hij een strijd voerde om de mens weg te rukken uit het leven. Hij kwam op slinkse wijze, in het geniep en onverwacht. De mens verzette zich en voerde een ongelijke strijd tussen Leven en Dood. Eens de strijd gestreden, bleef enkel nog de zorg om het individuele zielenheil en de zorg voor de naam en faam van de overledene en zijn nabestaanden over. De renaissancemens wilde dus niet enkel een zachte dood, hij wilde ook door zijn tijdgenoten en nabestaanden op een positieve manier herdacht worden.

Wie geld had, koos nog steeds voor een prestigieuze grafdienst, betaalde na- en jaarmissen, deed stichtingen en kocht aflaten. Daaraan veranderde eigenlijk niets, je kon nog steeds je plaatsje in de hemel kopen.

De barokke 17de eeuw betekende een hoogtepunt in de beleving van overlijden en hiernamaals. De onvermijdelijke dood werd bijna een orgelpunt van het leven. De *Ars Moriendi* was levendiger dan ooit tevoren en de laatste uren van de stervende werden gevuld met gebeden, priesters, nabestaanden en een officieel vaarwel. Het stervensmoment was in de 17de eeuw een uitgesproken publiek moment, het laatste bedrijf in het theater van het leven.

Die theatrale dood werd versterkt door de Kerk die een doembeeld cultiveerde: de mens was een skelet veroordeeld tot het graf. Nooit te voren werd er in dergelijke dramatische woorden gepreekt over de dood, het laatste oordeel, het vagevuur en de verdoemenis. De theoloog Sint-Ignatius van Loyola (1491-1556) veroordeelde zelfs al het plezier en cultiveerde pijn en rouw door constante herinnering aan de dood.

De zintuiglijkheid van de barok zorgde er voor dat de generaties tussen 1600 en 1740 zich overgaven aan wat

De barokke dood is een theatraal en bewust gebeuren. Prent: Bolswert, Schelte Adamz. (graveur), Bolswert, Schelte Adamsz (uitgever), *De goede en de kwade dood* (1600-1659), PK.OP.11438, Museum Plantin-Moretus (collectie Prentenkabinet), Antwerpen - UNESCO Werelderfgoed.

////////////////////////////////////

literatuurwetenschapper Paul Pelckmans⁶ een *"quasi-patologisch dolorisme"* noemt: een bijna ziekelijk vereren van het lijden en dood.

1.1.2 Begraven in de kerk of op het kerkhof

In de bijna acht eeuwen tussen 1000 en 1750 veranderde onze houding tegenover de dood sterk. Die evolutie weerspiegelde zich in de graftekens. Eén ding bleef echter constant: de Kerk bepaalde hoe en waar begraven werd.

In de kerk: alleen voor de rijken

De Kerk verzette zich aanvankelijk tegen het begraven in het kerkgebouw. Dat was voorbehouden voor heiligen. Een vroege uitzondering waren de eigenaars van 'eigenkerken', waar de landheer ook eigenaar van de kerk was. Die werden al in de vroege middeleeuwen in hun eigen kerk begraven.

Een graf in de kerk was zeer gegeerd. Nadat de Frankische koning Clovis zich in 511 toch in de Parijse Sint-Pieter-en-Paulusbasiliek liet begraven, was het hek van de dam. Karel De Grote verbood nog in 809 het begraven in de kerk. Dat verbod werd herhaald door het concilie van Mainz in 813. Maar zelf werd Karel wel in 814 begraven in zijn private kapel, nu onderdeel van de Dom van Aachen.

Geen enkel kerkelijk of wereldlijk verbod bleek tegen de populariteit van kerkbegravingen opgewassen, vooral niet omdat de Kerk er een extra bron van inkomsten bij kreeg.⁷ Het woord 'cimiterium' dat later meer algemeen begraafplaats zou gaan betekenen, was in de vroege middeleeuwen de benaming voor een kerk waar begraven werd.

De meest begeerde plaats om begraven te worden, was dicht bij het altaar. De voorspraak van de patroonheilige en de gebeden aan het altaar zouden namelijk op de overledene afstralen waardoor zijn zielenheil gewaarborgd was en de tijd in het vagevuur beperkt. Het was een eer die eerst voorbehouden werd aan pausen en de hoge geestelijkheid. Later volgden de adel, de burgerij en eigenlijk iedereen die het zich kon veroorloven. Toch bleef het kerkgraf tot in de 15de eeuw een uitzondering en vooral een dure gunst.

Binnenkerkse begraving. Aalst, Sint-Martinuskerk, opgraving Solva, 2017, foto: K. Vandevorst.

⁶ PELCKMANS P. 2004: Het einde van een groot verhaal. Triomf en erosie van de barokke stervensbegeleiding in: VANHEESWIJCK G. & VAN KERCK W. (red): *Religie en de dood momentopnamen uit de geschiedenis van de westerse omgang met de dood*, Kapellen/Kampen.

⁷ Nederlandse studies wijzen er op dat grafinkomsten konden oplopen tot 70% van het jaarbudget van de kerken. (KOK L., WILLE A. & BOERHOF G. 1994: *Begraven en begraafplaatsen, monumenten van ons bestaan*, Utrecht, 25.)

De grafkunst in de kerk

Het epitaaf

Op het kerkhof kon een houten hoofdplank of kruis tijdelijk de overledene in herinnering brengen, maar die vergingen. De oudste voorbeelden van stenen graftekens, opgesteld op een kerkhof in Vlaanderen, dateren uit de 15de eeuw. Als er in de middeleeuwen reeds stenen grafplaten of grafstenen gebruikt werden om het graf aan te duiden, dan zijn die niet in situ bewaard. Een onderzoek van middeleeuwse schilderijen en miniaturen kan mogelijk een antwoord bieden op die vraag.

Het aandeel van het grafschrift wordt steeds belangrijker en nam in de 18de eeuw de volledige zerk in beslag. Grafsteen van Egidius Franssens en zijn echtgenotes (1701-1722). Kruibeke (Bazel), Sint-Petruskerk, foto: Onroerend Erfgoed

Het wandepitaaf verwijst naar een nabijgelegen graf. De priant wordt door zijn patroonheilige aangeprezen bij Onze Lieve Vrouw met het kind Jezus. Wandepitaaf ca. 1550 in de O.L.Vrouwkerk in Beersel (Alsemberg), foto: Onroerend Erfgoed.

Het wandepitaaf: tussen graf en herdenking

Vanaf de 11de eeuw kwamen sarcophagen bovengronds te staan. Ze stonden soms met één zijde tegen een muur. De verleiding was dan groot om niet enkel de zijkanten van de sarcofaag te decoreren maar ook de muur bij het grafteken te betrekken. Vanaf de 15de eeuw ontstond zo het wandepitaaf. Dat wandepitaaf toonde het eigenlijke grafschrift, gecombineerd met een priant (een biddende figuur) en een religieus tafereel of een blik op de hemel. Aanvankelijk stelde de priant de tot god biddende ziel van de overledene voor. Vanaf de 16de eeuw was de priant de levende zelf, in een eeuwigdurende aanbidding in het heden. De directe verwijzing naar het hiernamaals verdween.

Al snel werden graf, praalgraf en wandepitaaf van elkaar gescheiden. Het wandepitaaf werd een *lieu-de-mémoire* en was niet langer een onderdeel van het eigenlijke graf. Door de loskoppeling van het graf werden ook familie-epitafen, broederstukken en dergelijke mogelijk. Daarop werd zowel de overledene als zijn gezin afgebeeld, of de verschillende leden van een broederschap. Zij hoefden niet samen in één graf te liggen, zelfs niet in dezelfde kerk. Epitafen werden zo zelfstandige funeraire kunstwerken, uitgevoerd in steen, metaal of als schilderij. Ze kwamen voor een groter deel van de bevolking financieel binnen handbereik en vervingen het eigenlijke graf als herdenkingsplek. Van op de muren en pilaren van de kerken riepen ze op tot herdenking en gebed.

Een bijzondere soort epitaaf was het testamentepitaaf. Zeer uitgebreid meldde het welke goede doelen begiftigd werden door de overledene, welke stichtingen hij liet oprichten en welke schenkingen hij deed. Het epitaaf was zo als het ware een contract om in de hemel te komen.

Grafplaten, wandepitafen en testamentepitafen werden over heel Vlaanderen in grote getale bewaard. Ze vormen de grootste nog bewaarde groep objecten die verwijzen naar de kerk als necropool.

De beeltenis

Van sarcofaag over gisant (11de tot 15de eeuw)

Alhoewel grafplaten, epitafen en testamentepitafen belangrijk zijn voor het schetsen van het funeraire verleden in Vlaanderen, zijn het de zeer uitzonderlijke driedimensionale praalgraven die het meest bestudeerd werden.

Wanneer in de 12de eeuw sarcofagen gelijk met de kerkvloer kwamen te liggen en zelfs volledig bovengronds kwamen te staan, konden alle zichtbare oppervlakken van teksten, sculpturen en beeldhouwwerk voorzien worden. Op de deksteen werd dan vaak een gisant afgebeeld. Die gisant verbeeldde de overledene.

Op de dekplaat van een vrijstaand praalgraf was er plaats voor een driedimensionale gisant. In een grafplaat werd de tekening gegraveerd en ingelegd met steenachtige materialen, metalen of glaspasta. Gisanten werden eveneens gegraveerd in grafplaten uit messing, maar die zijn zelden bewaard. Het vermoedelijk oudst (bewaarde) voorbeeld van een gisant, het grafteken van abt Asarn uit de 11de eeuw, wordt bewaard in de Saint-Victorkerk te Marseille.

Aanvankelijk stelde de gisant de overledene voor in wakende toestand, wachtend op het hiernamaals. De ogen waren geopend, de plooiwal was die van een staand figuur en de op het lichaam gekruiste armen hadden een gebedshouding. De handen konden ook gevouwen zijn. De gisant verbeeldde dus een levende persoon: het vereiste immers een fysieke inspanning om de handen gevouwen te houden. Soms hield de gisant een machtsymbool in de hand zoals een scepter, zwaard, schild of kromstaf. Een fraai Vlaams voorbeeld is de gisant van Hugo II burggraaf van Gent (+ 1232), opgesteld in het STAM te Gent.

Vertrekkend vanuit dat basistype ontstonden er twee varianten die zich naast elkaar ontwikkelden, terwijl ook het basistype in gebruik bleef:

- In de ene variant werd de waaktoestand versterkt, gisanten evolueerden naar prianten.
- De andere variant evolueerde naar de 16de-eeuwse *transi*, de mens in verval, en verder tot het skelet.

Dat het basistype daarnaast ook lang zijn invloed liet gelden, bewijst de gisant van Maria van Bourgondië (Brugge, +1482). Dit grafteken, bewaard in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk en afgewerkt in 1502, toont een figuur die met geopende ogen en gevouwen handen kijkt naar het hiernamaals terwijl de plooiyal wijst op een evolutie naar een transi.

Van gisant tot priant (15de-18de eeuw)

De evolutie die de waaktoestand versterkte, bracht de rustende gisant tot leven. De gisant ging zich bezig houden met de activiteiten van de levenden. Dit was een directe voortzetting van de gisanten die machtssymbolen vasthielden. Vaak hadden ze een boek in de handen. In de 15de eeuw werd lezen geïnterpreteerd als een teken van vroomheid bij vrouwen en intelligentie bij mannen.

Het plaatsen van de sarcofaag tegen een wand of afsluiting bood nieuwe mogelijkheden. In de 15de eeuw ontstond zo de gisant die op zijn zijde ligt en zich opricht, steunend op de elleboog. Die mijmerende gisant evolueerde in de loop van de 16de, 17de en 18de eeuw naar een zelfbewuste, de dood uitdagende, gisant. Hij toonde zonder gêne in een rustige houding zijn uiterlijke tekenen van

macht, functie, pracht en praal. Twee mooie 17de-eeuwse voorbeelden zijn de graftekens van bisschop Triest (+1657) in de Gentse Sint-Baafskathedraal, een meesterwerk van Jerome Duquesnoy de jonge uit 1654, en het beeld van Mgr. Petrus Damant (1609) in dezelfde kathedraal.

Tegelijkertijd werd de gisant een priant. De plaatsing van het grafteken maakte het mogelijk om het in de hoogte uit te breiden. Die wandepitafen bespraken we hoger al. Ze vormden een venster op de hemelse wereld en blik op de toekomst van de overledene: de ziel van de dode aanbad er de hemelse heerschaar. De priant evolueerde van de ziel in het hiernamaals naar de stervende in eeuwigdurende aanbidding. Van de 14de tot de 16de eeuw werden de liggende gisant en de geknielde priant vaak samen afgebeeld. Dat wees op een geloof in de dualiteit van een sterfelijk lichaam en een onsterfelijke ziel.

Ontwerp voor een grafteken. K.F. van Salm wordt als priant afgebeeld. Prent: Carnoncle, J.B. (tekenaar), *Grafmonument van K.F. van Salm*, PK.OT.00670, Museum Plantin-Moretus (collectie Prentenkabinet), Antwerpen - UNESCO Werelderfgoed.

De afbeelding van de liggende gisant, een lichaam zonder ziel wachtend op het hiernamaals, had voor de renaissancemens weinig zin. De levende mens en zijn faam werden belangrijker. De liggende gisant verdween daardoor definitief in de 17de eeuw. Op hetzelfde ogenblik werd het hemelse kader van de priant, ooit beperkt tot de wand, uitgebreid tot de kerk in zijn geheel. De priant zette niet langer de stap naar het hiernamaals maar bleef vanaf de 17de-18de eeuw in het hier en nu en vormde een eeuwigdurende aanbidding van de overledene in de kerk. Die aanbidding gebeurde samen met de levenden, gericht op het altaar.

In de 17de en 18de eeuw kwamen de prianten los van de muur en werden ze volwaardige driedimensionale beelden. Ze knielen voor een bidstoel, hun gelaat gericht op het nabijgelegen altaar of een heilige. Op hetzelfde moment ontstond er een grotere individualiteit in het beeld. De West-Europese prianten zijn meestal in devoot gebed, de Zuid-Europese zijn veel actiever. Eén ding hebben ze echter gemeen: de priant heeft voortaan niets meer met de dood of de ziel te maken; het beeld stelt een levende mens voor. De beroemdste voorbeelden zijn de graftekens voor Henri IV (+1610) en Maria De Medicis (+ 1642), en Louis XVI (+1793) en Marie-Antoinette (+1793) in de Saint-Denis te Parijs. Fraaie voorbeelden zijn ook te zien in de Gentse Sint-Baafskathedraal waar onder andere de praalgraven van Mgr. Van den Bosch (+1665) en Mgr. D'Allamont (+1670) zeer levendig zijn uitgewerkt.

Van gisant tot skelet (14de tot 18de eeuw)

De tweede variant die zich ontwikkelde uit de gisant liet de dood intreden. Dat gebeurde aanvankelijk via de rustige slaap van de doden, met gesloten ogen en een glimlach op de mond. In de 14de eeuw verscheen het ingevallen gelaat en werd de plooi val onderhevig aan de zwaartekracht. In de 15de eeuw deden dood en verval zichtbaar hun intrede.

Uiteindelijk is het enige dat overblijft van het menselijk lichaam het skelet. Dat embleem ging een eigen leven leiden. Eerst fungeerde het skelet als een dienstknaap van God, later werd het de verpersoonlijking van de Dood met een eigen funeraire rol. De Dood als skelet werd voor het eerst afgebeeld in 1424-25, in een *Dance Macabere* op het kerkhof van *Les Innocents* (Parijs).

In de 16de eeuw nam het skelet de plaats in van het rottende karkas. Hij ligt in rusthouding net als een gisant en verbeeldt het verval van het aardse bestaan. Als voorbeeld van het skelet, en vooral de combinatie van slapende gisant en skelet, geldt het praalgraf van Philippe de Locquenghien (+1616) in de Pamelekerk te Oudenaarde. Het 16de-eeuwse skelet personaliseerde ook de verraderlijke Dood, die onverwacht komt en de mens besluipt. De Dood was een jager geworden. De renaissance mens weigerde hem echter zonder strijd te volgen.

Tijdens de barok beleefde het skelet zijn hoogtijden. Hij kreeg in de 18de eeuw zijn typische sardonische lach. Een ander kenmerk waren de lege oogholten die het onheimelijke gevoel gaven het publiek aan te kijken. Het skelet werd al snel het symbool van het *memento mori* (*gedenkt uw sterven*) en verdween niet meer van het funerair toneel tot aan het begin van de 20ste eeuw. Het skelet deed dienst als 'portret' van de overledene en als verbeelding van het stoffelijk overschot in de kist, waarbij elke persoonlijkheid verdween. Soms werd het skelet een engelachtige figuur die de ziel van de overledene meevoerde naar het hiernamaals.

Op het reeds vernoemde praalgraf van Mgr. d'Allamont (1670) wordt de priant die de bisschop voorstelt afgeleid door de Dood in de vorm van een verguld grijnzend skelet dat de tekst "*Statum est hominibus semel mori*" ("*het is vastgesteld voor alle mensen dat zij eenmaal zullen sterven*" – Hebr. 9,27) toont. Het jonge Christuskind reageert met een zegenend gebaar op de vraag van de bisschop om hulp.

De dood als skelet. Prent: Hondius Hendrik (I) (graveur), Hondius, Abraham Daniëlsz. (uitgever), *Portret van de dood* (17de eeuw), PK.OPB.0099.070, Museum Plantin-Moretus (collectie Prentenkabinet), Antwerpen - UNESCO Werelderfgoed.

Inrichting

De meeste mensen kregen een individueel graf. In grootsteden als Parijs was er tot in de 19de eeuw sprake van collectieve graven voor de allerarmsten. Vermoedelijk was in Vlaanderen de sterfgraad doorgaans niet hoog genoeg om tot collectieve graven over te gaan en kregen hier de armen ook een eigen graf. Collectieve graven waren er in Vlaanderen wel bij crisissituaties als oorlogen en epidemieën, situaties waarbij er op korte tijd veel mensen begraven moesten worden.

In de stedelijke context werd de materiële eenheid van kerk en kerkhof, met dus enkel kerkhoven in de onmiddellijke nabijheid van een kerk, onhoudbaar uit plaatsgebrek. In de 12de eeuw ontstonden er daarom kerkhoven los van een kerkgebouw. Het canoniek recht oordeelde vervolgens dat alle gewijde grond gelijk stond met 'kerk' en als dusdanig moest beschouwd worden. *Cimiterium* betekende vanaf dan zowel kerk als kerkhof.

De *kerk-hof* werd afgescheiden van de seculiere wereld door middel van een muur, gracht of haag. Die waren nodig om wilde, huis- en hoevedieren, zoals varkens en honden, weg te houden. Wanneer die omheining ook nog de duivel kon buiten houden was dat een pluspunt. In Nederland bleven op sommige plaatsen daarom ook 'duivelroosters' bewaard. Dat waren veekeringen waar de duivel met zijn bokkenpoten niet overheen zou kunnen. In Vlaanderen zijn er voorlopig geen voorbeelden bekend.

Een kerkhof omstreeks 1600. Detail uit de prent: Johannes Wierickx, Baltens, Peeter (uitgever), 5. *De vijfde leeftijd. Ouderdom*, PK.OP.11293, Museum Plantin-Moretus (collectie Prentenkabinet), Antwerpen - UNESCO Werelderfgoed.

In Vlaamse (parochie)archieven zijn wel vermeldingen te vinden van draaibomen en stichels of stenen palen. Die moesten waarschijnlijk groot vee van het kerkhof houden.⁸

Een bijzonder bouwsel op de middeleeuwse kerkhoven was de kerkhoflantaarn: een lamp op een stenen zuil of op het knekelhuis. Niet enkel moest het minder gepaste wereldse activiteiten van het kerkhof weren en dieren verjagen, tevens zou dit licht de geesten der duisternis verjagen. Voorlopig zijn er geen bewaarde grafaltaarns in Vlaanderen bekend.

Vaak hadden de graven op kerkhoven geen grafteken of een grafteken uit vergankelijke materialen. Die graftekens gingen vaak al na één generatie verloren. Ter herdenking van deze anonieme doden werden vanaf de 13de eeuw calvaries opgetrokken.

Het kerkhof had in de middeleeuwen ook een functie als gemeenschapsruimte. Vanaf de 13de eeuw gingen er op 1 en 2 november de dodenfeesten door. Maar er gebeurde veel meer: mensen ontmoetten er elkaar, de kermis of de markt gingen er door, je sprak er af met je geliefde, soldaten werden er gelegerd en kinderen speelden er. Aangezien het zeker in de stedelijke omgeving een van de weinige open ruimtes was, gingen er soms jaarmarkten door, vieringen en zittingen van de gemeenteraad. Predikanten en toneelgezelschappen vonden er open ruimte voor hun boodschap of spel. Het kerkhof was dus minstens evenzeer een plaats voor de gemeenschap der levenden als voor de doden.

Naast dodenakker en semipublieke ruimte was de 'kerkhof' ook een opbrengstplek voor de kerk, kapelaan of klooster.⁹ Zo werden er soms fruitbomen (notelaar, appelaar, kerselaar, perenboom) aangeplant waarvan het fruit werd verkocht. Snoeihout was dienstig als brandhout (es, olm, linde) of om gebruiksvoorwerpen te maken.¹⁰ Wanneer de bomen geveld werden, werd het hout verkocht.

⁸ THEYS C. 1960: *Geschiedenis van Alseberg*, Brussel.

⁹ THEYS C. 1960: *Geschiedenis van Alseberg*, Brussel; BOLLAERT A. 1994: Fruitbomen op het kerkhof van Poesele, *Het land van Nevele* 2.

¹⁰ Het plan van het klooster van St-Gallen (Zwitserland, omstreeks 820) toont een boomgaard als kerkhof. Theys vermeldt een linde op het kerkhof van Alseberg (Beersel) waarvan in 1642 "wishout ende spoelen" werden gemaakt. (Theys C. 1960: *Geschiedenis van Alseberg*, Brussel.).

Op het kerkhof gold tot in de 18de eeuw het asielrecht. De naam *Vrijthof*¹¹ of *Vrijdhof* herinnert daar nog aan. Het recht van de heidense tempel, waar geen mens een ander mens mocht kwaad doen, werd door de Romeinse keizer Constantijn overgedragen op de Kerk, meer bepaald het kerkgebouw en later ook het kerkhof. Er stonden zware straffen op het schenden van het asielrecht. De vrijheid was echter niet absoluut en verdragen tussen burgerlijke en kerkelijke overheden bepaalden wanneer ze niet gold, of wanneer ze beperkt was in de tijd.

Het grafteken

De graven op het kerkhof werden gemarkeerd met een houten paaltje, plank of kruis, of een struik. Tot de 19de eeuw was het houten grafkruis in Vlaanderen zonder twijfel het populairste grafteken.

In Frankrijk bleven in het museum van Guiry enkele 7de-eeuwse stenen graftekens bewaard. Het zijn eenvoudige rechte of afgeronde stèles die wellicht aan het hoofdeinde van het graf gezet werden. Te Lodève in het Musée Fleury worden enkele grafstèles bewaard die vermoedelijk uit de 13de eeuw dateren. Ze bestaan uit een voet met erboven een cirkelvormige bekroning. Het lapidarium (een verzameling van stenen) in het kasteel van Carcassonne bewaart een collectie vermoedelijk Kathaarse, 13de-eeuwse grafstèles. Hoewel weinig bewaard gebleven, en voorlopig voor Vlaanderen niet bekend, getuigen die voorbeelden dat niet iedereen in de middeleeuwen koos voor een anoniem graf.

Uit de 16de, 17de en 18de eeuw zijn verschillende stenen grafkruisen bekend. Ze bleven onder andere bewaard in het museum voor stenen voorwerpen te Gent, in de pandgang van de basiliek te Tongeren en op verschillende kerkhoven.

Zoals te verwachten spiegelde de vormgeving van het grafteken op het kerkhof zich aan de evolutie in het kerkgebouw. Ook hier verschenen afbeeldingen en grafteksten. In eerste instantie was de afbeelding prioritair, maar naarmate de tijd vorderde wenste men ook op het buitengraf steeds meer gegevens. Het grafschrift bestond niet enkel meer uit de naam van de overledene, maar werd aangevuld met de geboorteplaats en -datum, sterfplaats en -datum, beroep, wapenschild, enzovoort. Funeraire symbolen kregen een kleiner aandeel op het grafteken.

De traditionele Vlaamse parochie bestond op het einde van de 18de eeuw uit de parochiekerk met eromheen een ommuurd terrein gebruik voor begravingen en wereldlijke activiteiten. Prominent op het kerkhof stond een calvariekruis. Het kerkhof

Grafkruis van Jan Claesen (+1674). Maasmechelen (Leut), foto: Onroerend Erfgoed.

¹¹ In Tienen is het Vrijthof het huidige voorhof van de Sint-Geranuskerk, gelegen opzij van het hoofdkoor van de kerk. Die plaats maakte deel uit van het oorspronkelijke kerkhof. (www.Tienen.be) (geraadpleegd op 2 mei 2012). In Tongeren is het Vrijthof gelegen naast de basiliek van Tongeren. (<http://maps.google.be>) (geraadpleegd op 2 mei 2012). In Maastricht is er een Vrijthof naast de [Sint-Servaaskerk](http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijthof_(Maastricht)). ([http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijthof_\(Maastricht\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijthof_(Maastricht))) (geraadpleegd op 2 mei 2012).

was begraasd en soms voorzien van nutsbomen. Her en der stond een houten grafkruis, uitzonderlijk een stenen grafkruis of een grafsteen.

Buiten de dorpskern

Ook voor de late 18de eeuw lagen er al begraafplaatsen buiten de dorpskern. Het ging om de niet-gewijde *heydenen kerkhoven* waar ongedoopten, andersgelovigen, echtbrekers, zelfmoordenaars en terechtgestelden begraven werden. Het waren verloren zielen die geen graf in gewijde grond kregen.

Ongedoopte kinderen waren een probleemgroep. Voor de kerk waren ze verloren zielen, voor de ouders een groot verdriet. De lokale gemeenschap zocht daarom soms naar een manier om hen toch met gewijde grond te verbinden. Ze werden bijvoorbeeld begraven onder de goot van de kerk of in een *kinderpot* bijgezet op de grens tussen kerkhof en werelds gebied. Soms werd clandestien een handvol gewijde grond in het graf gegooit. (Pas in 1960 wijzigde het Vaticaan zijn visie, en liet de Kerk toe om ongedoopte kinderen ook in gewijde grond te begraven.¹²)

Ook de patiënten van leprozerieën en pesthuizen werden buiten de stadsmuren begraven op een *godsakker*. Ze waren uit de gemeenschap uitgesloten omdat hun ziekte een straf van God was. De *godsakkers* sloten vaak aan bij de *heydenen kerckhoven*, maar soms waren het afzonderlijke percelen. Er waren zowel collectieve als individuele graven. Nadien werd een pestbegraafplaats vaak voorzien van een kapel ter ere van een pestheilige; bijvoorbeeld de H. Rochus, H. Sebastiaan of H. Rosalie.

Van dergelijke graven zijn zeer weinig sporen bewaard gebleven. Archiefonderzoek en archeologische opgravingen komen ze soms op het spoor. De begraafplaats die in 2010 in Dendermonde op de site van het rusthuis Maria ten Doorn werd ontdekt, is vermoedelijk een pestbegraafplaats. In Aalst werd in het Oud Hospitaal een collectief graf gevonden met slachtoffers van een epidemie.

Het kerkhof werd ongelovigen en 'onwaardigen' ontzegd. Prent: Armand Heins, Audenhove Sint-Gorikskerkhof, omstreeks 1900, uit: HEINZ A. 1900-1901: Flandre Orientale Vieux Coins en Flandre, Gent.

¹² VANMEENEN A. 2011: *De dood in kinderschoenen*, Gent.

Sommige oude begraafplaatsen buiten de dorps- of stadskern lagen na 1784 aan de basis van buitenbegraafplaatsen.

Het ossuarium, de laatste verblijfplaats

Ook al moest de gelovige volgens de westerse kerkvader Augustinus (354-430) aan het lichaam van de overledene weinig aandacht besteden, toch voelde men de noodzaak om het gebeente van de overledenen, ook na het vergaan van het vlees, te bewaren. Men geloofde immers dat er geen verrijzenis mogelijk was indien het gebeente niet bewaard bleef.¹³ Het bewaren van de stoffelijke overschotten was echter niet steeds evident.

In de vroege middeleeuwen beantwoordde het plattelandskerkhof probleemloos aan de natuurlijke veroudering van de dorpsgemeenschap. Er werd slechts sporadisch tot ontbening – het verwijderen van de stoffelijke resten uit een graf – overgegaan. De kleine stedelijke kerkhoven kwamen wel in problemen. Bij nieuwe begravingen kwamen beenderen van oudere bijzettingen aan de oppervlakte. Hetzelfde fenomeen deed zich voor bij kerkbegravingen waar de beschikbare oppervlakte nog beperkter was. Uit noodzaak werden kerk en kerkhof zelfs fysiek van elkaar losgekoppeld. Er ontstonden gewijde begraafplaatsen los van de bestaande kerkgebouwen. Maar ook dat bleek onvoldoende om de constante toevoer van lichamen op natuurlijke manier te verwerken.

Het ruimen van kerkhoven werd bijgevolg een noodzaak. Dat vormde geen religieus probleem omdat het voor de gelovige volstond dat zijn gebeente aan de Kerk werd toevertrouwd, niet waar het zich precies bevond en hoe het werd bewaar. De Kerk was wel verantwoordelijk voor een goede behandeling van de beenderen. De kerkelijke overheid plaatste de beenderen daarom in een knekelhuis, *carnarium* (van het latijnse *caro/carnis* of vlees) of *ossuarium* (van het Latijnse *os* of been). De term ossuarium werd initieel gebruikt voor een doos waarin één of meerdere beenderresten werden bewaard. Het woord werd al snel veralgemeend en werd synoniem voor *carnarium*.

In het westen dateren de eerste sporen van knekelhuizen uit de 12de eeuw. Tegen de 13de waren ze algemeen verspreid. Ze verschenen eerst in Oostenrijk, Beieren en de Boven-Rijn vanwaaruit ze zich verspreidden naar aanpalende gebieden als Italië en Frankrijk. Ze waren initieel niet bedoeld om gezien te worden en fungeerden enkel als bewaarplaatsen van de beenderresten. Tegen de 14de eeuw werd het de gewoonte om beenderen te tonen. Dat had te maken met de wijzigende presentatie van de dood in de late middeleeuwen (zie hoger). De persoonlijke doodsbeleving werd belangrijker en dat werd in de toegankelijke knekelhuizen zeer aanschouwelijk gemaakt. Ossuaria werden de ideale plaatsen om te bidden voor de zielen in het vagevuur. De ruimte evolueerde bijgevolg van een eenvoudige opslagruimte naar een symboolgeladen plaats, soms gedecoreerd met afbeeldingen van de lijdende Christus of het vagevuur.

De knekelhuizen werden ingericht in een crypte onder de kerk en opengewerkt naar het kerkhof door middel van een arcade of hek. Voor de tijdgenoot was er niets luguber of macaber aan. Het waren *memento mori* én *memento vitae*, want wie in contact kwam met de dood was zich bewust van het leven.

¹³ Dat idee gaat vermoedelijk terug tot de 4de eeuw. Sint Gregorius van Nyssa (335-394) stelde dat het lichaam en de ziel niet konden gescheiden worden. Daarmee bouwde hij voort op het Joods gedachtengoed.

In de 15de en 16de eeuw werden vrijstaande ossuaria gebouwd op of nabij het kerkhof. In Beieren en Oostenrijk werden ze gecombineerd met de kapel die gebruikt werd voor begrafenissen en herdenkingen op naamdagen en religieuze feesten. Dergelijke kapellen werden gedecoreerd met afbeeldingen verbonden met het memento mori, lijden, dood en verrijzenis. De dodendans, de legende van de *Drie levenden en de drie doden* of een *Piëta*, de dood en de passie van Christus, waren geliefde thema's. De grote populariteit van een gekruisigde Christus was te wijten aan het geloof dat Christus was gekruisigd op de plaats waar Adam stierf. Christus overwon de zonde van Adam en bijgevolg ook de dood, waardoor hij de mens bevrijdde. De confrontatie van de gelovige met de vele beenderen in het ossuarium herinnerde hem eraan dat hij de erfgenaam van Adam was die bevrijd werd door de kruisdood van Christus.

De eerste reactie tegen ossuaria en knekelhuizen werd geuit door Martin Luther (1483-1546) en het protestantisme. Protestantenvonden de ossuaria een aantasting van zowel de menselijke waardigheid als een bedreiging voor de hygiëne. Ossuaria werden tekenen van bijgeloof en waren ongewenst in een evangelische gemeenschap. In de protestantse wereld verdwenen daardoor veel knekelhuizen. Ze werden afgebroken of dichtgemetseld op het ogenblik dat de gemeenschap overging naar het protestantisme.

De katholieke contrareformatie daarentegen lag mogelijk ook aan de basis van nieuwe ossuaria. Nieuwe kerkelijke voorschriften voorzagen in nieuwe gebouwen zoals een sacristie. Die nieuwe gebouwen werden opgetrokken op het kerkhof. Kerkhoven werden daarom dus (deels) geruimd en de beenderen moesten ergens anders opgeborgen worden. Dat leidde mogelijk tot de op- en inrichting van ossuaria, knekelhuizen en knekelputten. Op hetzelfde ogenblik kregen ossuaria ook een extra stimulans door de verering van relikwieën, het tonen van de beenderen van heiligen en de theatrale barokke doodsbewering die hoogtij vierde. Dat kon gaan van het tentoonstellen van (een deel van) het skelet van een heilige tot de inrichting van hele kamers met menselijke beenderen. Dat laatste lijkt voornamelijk een Zuid- en Centraal-Europees fenomeen te zijn. Daar bleven publiek toegankelijke ossuaria bewaard die gedecoreerd zijn met menselijke beenderen op muren en plafonds.

Door de invoering van de hygiënewetten in de 18de eeuw (zie verderop) verdwenen er heel wat ossuaria. Te Melvik (Tjechië) werd bijvoorbeeld het ossuarium van de St-Petrus en Pauluskerk dichtgemetseld na de hygiënewetten van 1787. Mogelijk gebeurde dat ook met heel wat knekelhuizen in Vlaanderen na de wet van Jozef II in 1784.

N° 31. *In het beenderhuis, wit marmer in den muur gemetseld. — A l'intérieur de l'ossuaire, table de marbre blanc, encastrée dans le mur.*

Hier vooren ligt begraven
den eersaemen
FERDINANDUS VERWEE,
f^s Jans, armm^r deser
prochie, overl. den . . . . .
Ende

CATHARINA BIEBUYCK,
f^s Louis, syne huysvrouwe, overl.
den 9 7^{ber} 1743, oudt 48 jaeren.
Achtergelaeten eenen sone :
PIETER-FRANS, overl. den 20 x^{ber}
1760, oudt 18 jaeren.

Midtsgaeters
JOANNA-PETRONILLA DE SCHRYVER,
f^s Joos, syne tweede huysvr.,
overl. den. . . . .
R. I. P.

Verwijzing naar een beenderhuis in de Sint-Denijskerk in Gent. Publicatie: BLOMMAERT PH. & DE SAINT-GENOIS J. (ea), 1864: *Eerste reeks, Parochiekerken Gent I*, Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaanderen, Gent, 83. Bibliotheek Onroerend Erfgoed.

Naar de Belgische ossuaria is in elk geval meer onderzoek nodig. Vlaamse archiefdocumenten getuigen van ossuaria of beenderhuizen (zie afbeelding Blommaert Ph 1864). Voorlopig zijn ze nog niet gelokaliseerd. Er zijn – of waren – volgens de Inventaris Bouwkundig Erfgoed knekelhuizen bij de kerken van Assenede (1829), Evergem (1863), Kaprijke (late 18de eeuw), Oudenaarde-Eine (1882).

In de 17de en 18de eeuw kwamen de reacties tegen het begraven in kerken vooral vanuit de medische wereld. In 1699 waarschuwde chirurgijn Klompvoet in Leiden voor de gevaarlijke ziekten die door bedorven lucht werden verspreid. In de 18de eeuw werden die waarschuwingen meermaals herhaald via verschillende kranten. We zullen later nog zien dat theorie van de ‘slechte luchten’ grote impact had op zowel het verbod om in kerken te begraven als op de aanleg van de buitenbegraafplaats.

De verlichting en de preromantiek

De kerkelijke visie op leven en dood was niet langer de enige waarheid. Het debat werd voortaan gevoerd met filosofische en medische argumenten. We zetten ze even op een rij.

Volgens de verlichtingsidealen was er voor alles een plaats en een functie. De levenden en doden hadden nood aan hun eigen afgescheiden ruimten. Een kerk was er voor de verheerlijking van God, niet voor het begraven van lijken. Grafmonumenten en mausolea verhinderden het zicht op het altaar. De doden dienden dus de kerk te verlaten. Vooraanstaande verlichtingsdenkers zoals de filosoof Voltaire (1694 – 1778) en de wetenschapper d'Alembert (1717 – 1783) spraken zich in de 18de eeuw expliciet uit ten voordele van de buitenbegraafplaats.

¹⁵ KEUKEN J. 2020: *Evangelische Broedergemeente en de Hernhutters* [online], <https://historiek.net/evangelische-broedergemeente-en-de-hernhutters/131334/> (geraadpleegd op 7 april 2020).

De aandacht voor hygiëne strekte zich voortaan uit van het kerkhof tot het slachthuis en het hospitaal. De dood werd dus weggeduwd uit de wereld der levenden en de confrontatie met lijkkasten, lijken en skeletten werd vermeden. De bewaring van doden te midden van de levenden werd niet langer aanvaard. Stadskernen en religieuze gebouwen werden gezuiverd van de doden. Tussen het leven en de dood werd een onoverbrugbare barrière opgetrokken in de vorm van begraafplaatsen buiten de woonkernen. De aanwezigheid van de dood was daar bovendien enkel nog herkenbaar via het koele en afstandelijke grafteken.

In de 18de eeuw werd de herinnering aan de overledene en een bezoek aan het graf belangrijk. Prent: Geel, Jan Frans van (tekenaar), *Grafmonument* (1771-1830), PK.OT.01995, Museum Plantin-Moretus (collectie Prentenkabinet), Antwerpen - UNESCO Werelderfgoed.

Op de nieuwe buitenbegraafplaatsen moest een sfeer van menselijkheid heersen. De verlichting introduceerde nieuwe ideeën als 'individu' en 'eigenaarschap'. De eeuwigheid werd voortaan gevonden in de herinnering van de levenden aan de doden. Eer en roem waren bovendien voor iedereen bereikbaar. De herinnering aan de eervolle daden van de voorouders en hun graftekens zetten volgens de verlichtingsmens aan tot meditatie over de dood en het eigen leven.

Vanuit een oprechte bezorgdheid om de hygiëne en uit respect voor de overledene pleitte de architect Pierre Patte (1723–1814)¹⁷ in de late jaren 1760 al voor de afschaffing van het massagraf. Hij stelde een beperking voor van maximaal 12 lichamen in één graf. Individuele graven waren nog beter. Zijn ideeën werden weggelachen tot de jaren 1780.

Rond 1800 introduceerde het preromantische denken de intieme, sentimentele dood. De nadruk lag op het terugzien van familie en vrienden over de grens van de dood heen. De positieve herinnering aan de overledene werd gekoesterd. Dat liet een weerslag na in de kunst en de literatuur. De dodenherdenking in de gedichten van de toen populaire Zwitserse dichter Salomon Gessner (1730-1788) wordt door sommigen vandaag gezien als het begin van het sentimentele bezoek aan het graf.

1784, de wetgeving van keizer Jozef II

Op het einde van de 18de eeuw vaardigden verschillende Europese landen ordonnanties uit die paal en perk stelden aan de onhygiënische situaties in kerken en op kerkhoven.

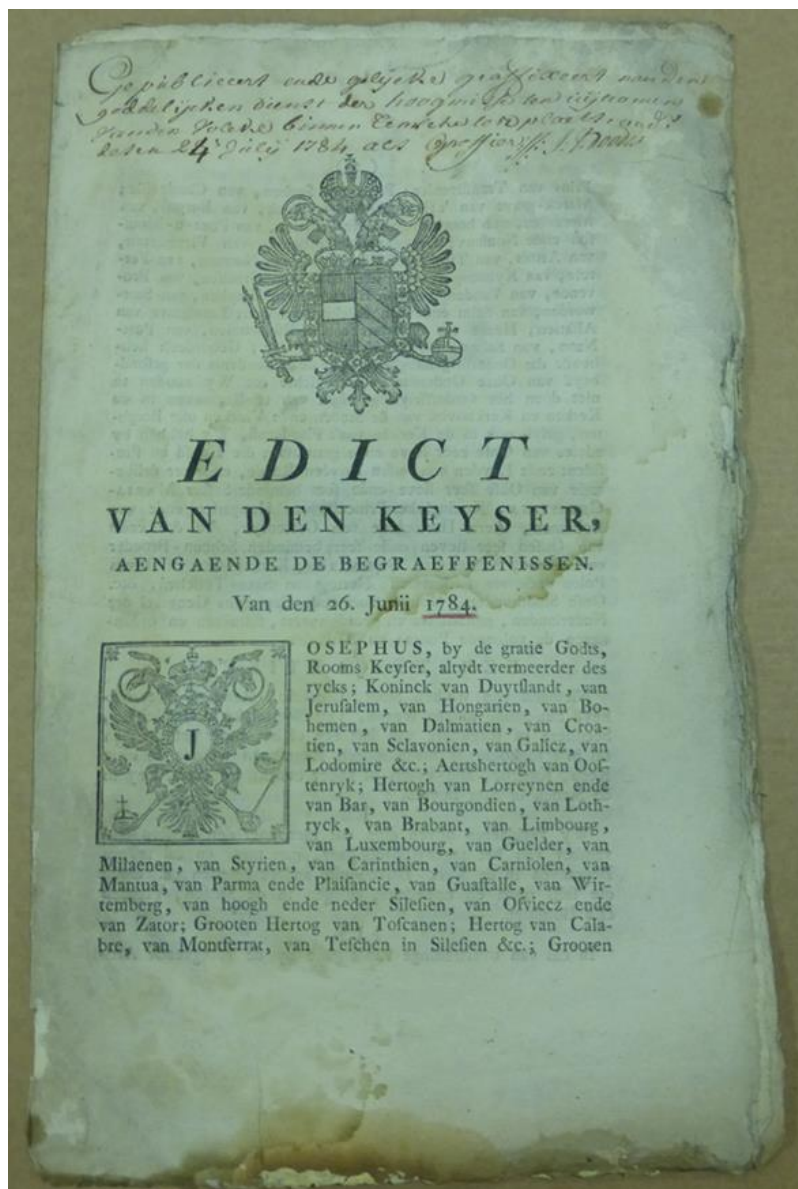
Het invloedrijke Parijse parlement besliste in 1765 alle kerkhoven uit Parijs te bannen en begravingen in kerken te beperken. In 1780 ging Louis XVI over tot een integraal verbod op begraven binnen de stadsmuren.

¹⁷ ETLIN R. 1987: *The Architecture of Death, The Transformation of the Cemetery in Eighteenth-Century Paris*, Massachusetts / London, 65.

In het Oostenrijkse keizerrijk¹⁸ waartoe ook het graafschap Vlaanderen, de heerlijkheid Mechelen en het hertogdom Brabant behoorden, bemoeiden Maria-Theresia en Jozef II zich met de kerkelijke rechten. Daardoor ontstond er een grondige breuk in de grafrituelen tussen enerzijds de huidige provincies Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Antwerpen en Vlaams-Brabant en anderzijds de delen van de provincie Limburg die behoorde tot het Prinsbisdom Luik. Keizerin Maria-Theresia verbood in 1751 het begraven in kerken. Het asielrecht werd afgeschaft in 1775.

Keizer Jozef II vaardigde op 26 juni 1784 het *Edict van den Keyser aengaende de begraeffennissen*¹⁹ uit in het hele Oostenrijkse keizerrijk. Dit invloedrijke edict verantwoordde hij als volgt: *“Geoordeelt hebbende dat Onze zorgvuldigheyd voor de behoudenis der gezondheid van Onze Onderdaenen vereyschte dat Wij zouden te niet doen het verderffelijcke gebruyk van te Begraeven in de Kerken en kerkhoven van de Steden en de Vlecken ofte Borghten, gelijk ook in de Kercken van 't Plat-Land”*.

Edict van den Keyser, aengaende de begraefenissen van den 26 juni 1784. Temse, Gemeentearchief, foto: Onroerend Erfgoed.

¹⁸ DE KOK H. & WAUTERS E. 1990: *Elks deel op 't laatste is het graf*, s.l.

¹⁹ UGent, Handschriftenbibliotheek, ACC59501.

We lichtten de verschillende aspecten van het decreet kort toe.

- De staat beknopte de kerk in zijn funeraire doen en laten:
  - Het edict verbood met onmiddellijke ingang het begraven in kerken, kapellen, bidplaatsen en andere overdekte gebouwen (art. 1). Vanaf 1 november 1784 mocht er evenmin nog begraven worden op kerkhoven in de “*steden, vlekken en borghten*” (art. 2).
  - De aanleg van nieuwe begraafplaatsen²⁰ buiten de “*steden, vlekken en borghten*” werd verplicht (art. 4).
  - De locatie, het aantal en de grootte van de nieuwe begraafplaatsen werd door de magistraat, dus een staatsambtenaar aangeduid (art. 5).
- De kosten waren wel voor de Kerk:
  - Verschillende parochies mochten samen een begraafplaats oprichten (art. 6).
  - De aankoop van de gronden (art. 10) en inrichting van de begraafplaats (art. 11) moesten de parochies zelf betalen.
  - De inrichting van de begraafplaats bestond uit een muur, een kruis en een woning voor de grafmaker (art. 7).
  - De parochies moesten ook instaan voor wagens om de lijken te vervoeren, het nodige personeel voorzien en voor het onderhoud van de begraafplaatsen zorgen (art. 9 en 12).
  - De begrafeniskosten mochten niet hoger zijn dan wat nodig was om de kosten van de begrafenis te dekken en de begraafplaats te onderhouden. De parochie moest de armen gratis begraven (art. 19 en 20).
  - Arme parochies konden een lening van de religiekas krijgen aan 3% interest (art. 13).
- Het edict schreef ook voor wat er met de gesloten kerkhoven moest gebeuren:
  - Kerkhoven konden worden verkocht aan de meestbiedende, mogelijk na verkaveling. Er mocht op de terreinen gebouwd worden voor zover de nieuwbouwen de lichtinval van de kerk niet verhinderen noch de circulatie van de lucht belemmerde (art. 15).
  - Kerkhoven die ideaal gelegen waren voor de aanleg van marktplaatsen en straten, waren van verkoop uitgesloten (art. 16). Hier eigende de staat zich dus de gronden toe.
  - Het edict had weinig aandacht voor de aanwezige menselijke resten. Volgens artikel 17 was het verboden in de grond te graven zolang de beenderen niet vergaan waren.
- Voor de eerste keer had een edict aandacht voor andersgelovigen en voor de bestaande herdenkingscultus :
  - Er moest een eigen plaats zijn voor de protestanten, ofwel een afgesloten deel van de begraafplaats, of een eigen plek buiten de stad (art. 21). Het is echter niet duidelijk of dat ook gold voor bijvoorbeeld joden en vrijdenkers. Die groepen werden niet vermeld.
  - Artikel 22 stond toe gedenktekens op te richten voor zover ze geen ruimte voor begravingen innamen.

Het decreet was niet populair en werd slechts met mondjesmaat toegepast. Bovendien waren artikels 2 en 4 niet van toepassing op het platteland. Daar bleven kerkhoven dus nog steeds in gebruik als dodenakkers. Willem I zou later in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden het edict van Jozef II in

²⁰ Het edict spreekt steevast van '*kerckhof*' wat er op wijst dat er geen breuk met de Kerk nagestreefd werd.

*interessanten Erinnerungen und betrachtungen auffordern, wo der Tod selbst die Wesenheit des Lebens lehrt“.*²⁴ Beiden hadden een architectuur voor ogen die in functie stond van de herinnering en de contemplatie over het leven en de dood. Ze legden daarmee de basis voor de romantici van de late 18de en de 19de eeuw.

De Parijse wetgeving van 1765 waarbij de sluiting van het middeleeuwse Cimetière des Innocents werd bevolen en waardoor de oprichting van buitenbegraafplaatsen een noodzaak werd, had tot gevolg dat zowel de Parijse Academie voor Schone Kunsten als architecten die buiten de academie werkten interesse kregen in de vormgeving van die nieuwe buitenbegraafplaatsen. Beide groepen hadden hetzelfde doel voor ogen: de begraafplaats moest architecturaal hoogstaand zijn. Hun inspiratie haalden ze beiden in Italië waar zowel het Campo Santo van Pisa (13de eeuw) als de Romeinse constructies en Renaissancetuinen als voorbeelden golden.

Gezien de verschillende achtergrond van de Academie en de aannemers is het niet verwonderlijk dat er twee parallelle visies ontstonden:

- De *theoretisch-academische visie* die vanuit een filosofisch ideaal vertrok.
- De *economische visie* die begraafplaatsen poogde te ontwerpen vanuit een praktisch economisch denken en daarom voort bouwde op de bestaande geplogenheden.

Beide visies bleven steken in ontwerpfases. Realisaties volgden er nooit. De tweedeling werd pas overbrugd bij de opening van Père Lachaise in Parijs in 1804.

Voor zover bekend besteedden de Vlaamse academies (Antwerpen, Brugge, Gent) in de 18de eeuw weinig aandacht aan het funeraire vraagstuk. Pas vanaf de 19de eeuw zijn er studieopdrachten bekend aan de Gentse academie.²⁵ In Frankrijk was die aandacht er al vroeger. Daarom lichten we de Franse evolutie toe.

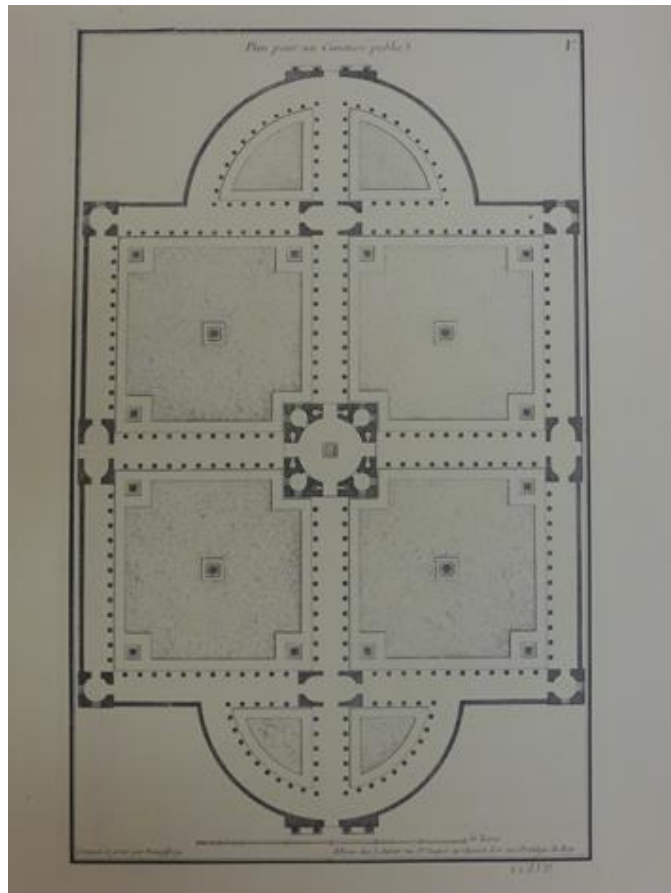
²⁴ "Tegelijkertijd verleiden ze ons om lang te verpozen daar waar zoveel gedenktokens ons uitnodigen tot interessante herinneringen en beschouwingen, waar de dood zelf de essentie van het leven leert"

²⁵ Niet gepubliceerd onderzoek door Onroerend Erfgoed in het stadsarchief van de Stad Gent (Zwarte Doos, archief KASK) en de website van het KASK, 2014.

De theoretisch-academische visie

De Academie voor Schone Kunsten van Parijs daagde haar studenten uit om de architectuur van de begraafplaats te herdenken. Ze formuleerde in de *prix d'émulation*²⁶ van juli 1765 voor de eerste keer de opdracht tot het ontwerpen van een nieuwe buitenbegraafplaats. Die begraafplaats moest bestaan uit een centrale cenotaaf omgeven door een arcade voor de memorabele overledenen en in de open ruimte vermoedelijk – want niet omschreven – de gewone sterveling. Dezelfde wedstrijdopdracht werd regelmatig herbruikt tot in 1799.

Schilder en architect Louis Jean Desprez (1743-1804) ontwierp voor een *prix d'émulation* in 1766 een rechthoekige begraafplaats, opgesplitst door twee kruisende, met bomen omzoomde paden en omgeven door een open galerij met hoekpaviljoenen. Op de kruising van de paden voorzag hij een bezinningstempel. Desprez probeerde het idee van de *architecture funèbre* vorm te geven door ondergrondse en laaggelegen delen een beduidend andere vormgeving te geven (overwegende dalende beweging, afgeplatte bogen, rustica alsof de steen door wormen is aangevreten, Toscaanse orde, enzovoort) dan de bovengrondse eregalerij (Dorische zuilen, grootse arcaden, elegante proporties, enzovoort). De architectuur moest de bezoeker ondergronds confronteren met zijn onafwendbare einde en bovengronds een plaats bieden aan de faam van de grote overledenen die als stichtende voorbeelden dienden. Desprez combineerde dus als eerste de christelijke aandacht voor het einde met de eer en faam van de verlichting.

Ontwerp voor een begraafplaats. Prent: *Plan pour une cimetière public*. Publicatie: DE NEUFFOGE J.-F. s.d.: *Etude des Ordres d'Architecture, Décoration intérieure et extérieure des Bâtimens, des Galeries, des Salons, Arcs de Triomphe, Palais, Fontaines, Portes de ville, Châteaux, Hôtels, Maisons, Piédestaux, Chapelles, Mausolées, Phares, Belvédères, paris*, prent CCLVII. Bibliotheek Onroerend Erfgoed.

De wedstrijd van 1778 werd gewonnen door architect Léon Dufourny (1754-1818). Zijn ontwerp toonde drie belangrijke evoluties. De begraafplaats was niet langer afgesloten van zijn omgeving en was zelfs langs een zijde open om aansluiting te geven op een plein. Het niveau van de begraafplaats steeg naar het midden toe (terras). Daar lagen de grote historische figuren terwijl de gewone stervelingen aan de rand en op de laagst gelegen delen van de begraafplaats lagen. De faam en herinnering aan de overledenen haalde het hier op de christelijke doodsmoraal.

De voorstellen van de academici bleven bij theoretische denkoefeningen. Hun plannen werden voorlopig niet gerealiseerd.

²⁶ De *prix d'émulation* was een maandelijkse wedstrijd die in het leven werd geroepen in 1763 door de Académie des Beaux Arts (Parijs) als onderdeel van de opleiding van de studenten. (ETLIN R. 1984: *The Architecture of Death – The Transformation of the Cemetery in Eighteenth-Century Paris*, London, 41).

In tegenstelling tot de academici, sloten de ondernemers aan bij de bestaande begraafplaatsen en grafgewoonten. Meer dan een antwoord te bieden op het hygiënische vraagstuk en een onderscheid naar eer en faam te creëren, ontwierpen zij begraafplaatsen die de bestaande sociale verschillen onderlijnden. Niet eer maar geld bepaalde in de praktijk de inrichting van de begraafplaats en de locatie van de graven. De ondernemers hielden de inrichtingskosten zo beperkt mogelijk om de winst te maximaliseren. Ze legden daarom begraafplaatsen aan die aansloten bij de smaak van de betere en vooral kapitaalkrachtigere klasse om aldus klanten aan te trekken.

De reeds vermelde architect Pierre Patte (1723-1840) ontwierp in de late jaren 1760 een begraafplaats met een omgevende galerij. De galerij met boven en ondergrondse zone was voorzien van voldoende verluchting en opgedeeld in afzonderlijke delen door hekwerk. De galerij was wellicht bedoeld voor private personen en gilden. Centraal in open lucht werden grondgraven voorzien.

De sociale segregatie manifesteerde zich expliciet in het ontwerp voor een begraafplaats van de hand van architect Jean-Charles Delafosse uit 1782. Hij ontwierp een begraafplaats met centraal een overkoepeld gebouw en een omgevende galerie voor herdenkingstekens. Beiden waren wellicht voor geprivilegieerde begravingen voorbehouden. Rond het centrale gebouw lagen twee concentrische ringen van graven. Het ontwerp sprak letterlijk van zone's voor *grands ornements*, *seconds ornements*, *troisièmes ornements*, *demi-charité* en *charité*. De rest van de begraafplaats was bedoeld voor massagraven. Er was ook een afgescheiden zone voor de doden van het ziekenhuis. Nooit te voren werd op planniveau zo expliciet onderscheid gemaakt in verschillende klassen. De mogelijkheid om graftekens (ornaments) op te richten werd hier voor de eerste keer op het plan vermeld.

De ontwerpen voor 18de-eeuwse begraafplaatsen tonen weinig of geen beplanting. Dat was logisch. Men ging er van uit dat ziekten door 'slechte gassen' werden veroorzaakt. Van de planten op oude kerkhoven (fruitbomen, druivenranken, grassen, enzovoort) dacht men dat die veeleer schadelijk waren dan gezond. Beplanting zou immers de vrije doorgang van de wind tegenhouden en zodoende bedorven lucht vasthouden op het kerkhof. Frisse lucht moest voortaan de bedorven lucht verdrijven.

Maar de wetenschappelijke inzichten evolueerden. In 1779 publiceerde de Nederlandse dokter Jan Ingenhousz (1730-1799) een studie die aantoonde dat bomen zuurstof produceerden en een "*continue regen van verse lucht*" lieten neerdalen. Hirschfeld bevestigde die visie in zijn reeds vermelde *Theorie der Gartenkunst* (1782). Voor hem was de beplanting niet alleen een gepaste context voor de graven, maar zorgden bomen en planten ook voor reiniging van de lucht. Als gevolg daarvan maakte architect Jacques-Denis Antoine (1733-1801) in 1782 het eerste ontwerp voor een formele begraafplaats waar

pagina 45 van 181

Die nieuwe wetenschappelijke inzichten gebeurden op hetzelfde ogenblik als de ontwikkeling van de Elyzeese tuin in de tuinarchitectuur. In die private lusttuin werden op focuspunten herinneringsmonumenten voor belangrijke personen geplaatst. Een wandeling door de tuin vond bijvoorbeeld een hoogtepunt in een bezoek aan een cenotaaf. Op die manier liet de natuurlijk ogende ideale Elyzeese tuin een aangename, emotionele associatie toe met de dood en voornamelijk de herinnering. Dat gebeurde ver weg van de gruwel van het kerkhof.

De ontwikkeling van de Elyseese tuin vond zijn oorsprong in het midden van de 17de eeuw in Engeland. Daar ontstonden de eerste ideeën over het samenvallen van God en Zijn weidse natuur. De overtuiging groeide dat het ware geluk in de eenzaamheid van de natuur kon gevonden worden. Begin 18de eeuw vertaalde dat idee zich in de wens om tijd door te brengen op het platteland. Rijke mensen gooiden hun landgoed open door de tuin, de grasperken, de velden en de bossen met elkaar te verbinden en natuurlijke heuvels en poelen te integreren.

In 1777 had kroonprins Frederik van Denemarken en Noorwegen (de latere koning Frederik V) te Jaegerpris een landschapstuin ingericht ter herdenking van nationale helden. Hij plaatste er niet alleen cenotafen in een vormtotaal die geassocieerd werd met die nationale helden, maar bracht ook de eigenlijke graven en menselijke resten over. De graven werden gelokaliseerd onder een eikenboom of op schaduwrijke plaatsen. Het bekendste voorbeeld van een Elyseese tuin met herinneringstekens en zelfs een graftombe is het Park van Ermenonville in Frankrijk. Het park werd deels voor de filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ontworpen als een privaat Elysee gebaseerd op zijn roman *Julie, ou la nouvelle Héloïse* (1761). Ermenonville was ontworpen met één doel: de bezoeker laten proeven van een arcadische wereld waar de dood niet meer was dan een herinnering, melancholie en nostalgie. Verspreid over het hele park werden daarom gedenkstenen, tempels en urnen geplaatst.

Rond 1780 publiceerden Abbé Delille (1738-1813), Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814) en de reeds geciteerde Hirschfeld (1742-1792) los van elkaar drie werken die de nieuwe tijdsgeest aankondigen. Alle drie waren ze overtuigd van de morele kracht van de Elyzeese tuin.

De dichter Abbé Delille zag in de combinatie van het woud, water, bloemen en het graf de ideale setting voor een nationale begraafplaats. Hij prefereerde een tocht naar het eigenlijke graf boven een memoriaal. De schrijver en botanist Bernardin de Saint-Pierre trad die visie bij maar zag de begraafplaats als een plaats voor overledenen van alle rang en stand. Hij stelde begraafplaatsen voor buiten de stad, beplant met cipressen, pijnbomen, bloeiende planten en fruitbomen. Iedereen zou er een plek kunnen uitkiezen naar eigen goeddunken en een tombe oprichten naar eigen smaak. Voor het nationale Elyseum zag hij een absolute breuk met alle voorgaande academische ontwerpen; dus geen strakke grasvlakten, rechte lanen of geschoren bomen en hagen. In de tuin zouden graftekens komen die verwezen naar de daden en deugden van de overledenen.

De Deense tuinarchitect Christian Hirschfeld nam een belangrijke plaats in de 18de-eeuwse tuinkunst. In zijn reeds vermelde magistrale werk *Theorie der gartenkunst* (1782) catalogeerde hij de begraafplaats onder de ‘melancholische tuin’. Zo’n tuin had volgende kenmerken:

- Een muur of andere omheining zodat de blik naar binnen keerde.
- Een donker dennenwoud en murmelend beekje dat de sacrale melancholie van de ruimte benadrukten.
- Bomen met bruin of donker loof, zodat ze het afscheid aankondigden en de witte grafstenen een gepast kader boden.
- Naaldbomen, geschikt omwille van hun ernst en onbuigzaamheid;
- Welriekende planten.
- Bomengroepen en geurende planten rond de graftekens van belangrijke personen.
- Kleine struiken bij vrijliggende grafstenen.
- Dodenkapellen, gedenktekens, gebouwen met sculpturen of opschriften, in de schaduw van bomen, nooit in het volle zonlicht.

Het geheel moest schilderachtig zijn en melancholie opwekken maar zeker niets afschrikwekkends of angstaanjagends hebben. Een begraafplaats moest een wijkplaats zijn voor stedelingen, een school voor iedereen, een aangename plaats voor de dames om te wandelen, en een vluchtoord voor de treurende liefde. Veel meer dan enkel een begraafplaats dus.

In 1788 sloeg de architect, filosoof en kunstcriticus Quatremère de Quincy (1755-1849) in zijn *Encyclopedie Méthodique* er als één van de weinigen in om de kenmerken van de begraafplaats uit de economisch-realistische benadering te combineren met de ideeën van de theoretisch-academische richting én de opvattingen van Hirschfeld. Hij stelde een omlopende galerij en een open binnenzone voor 365 massagraven en individuele graven voor. Zijn begraafplaats lag in een open arcadisch landschap waar grote graftombes werden gesitueerd. De beplanting was door Hirschfeld geïnspireerd.

De Elizeese tuin in België

De ideeën van Delille, Hirschfeld en Quatremère de Quincy waren tot het einde van de 18de eeuw bepalend voor zowel de visie op tuinen als op begraafplaatsen. En in België? Ook hier hadden de Franse en Deense theorieën over tuin- en landschapsarchitectuur invloed op het ontwerp van kasteeltuinen. In meerdere tuinen lieten de eigenaars een cenotaaf of herinneringstempel optrekken. Omstreeks 1775 waren er enkele follies in de tuinen van het kasteel van Beloeil. Er was ook een *"kabinet omringd met cypressen, mirtestruiken en laurierbomen, waar een asurn werd neergezet en een soort graf werd*

1.2.3 Begraven in open lucht in Vlaanderen (1784-1804)

De nieuwe ideeën van de 18de eeuw resulteerden dus in nieuwe wetgeving door keizer Jozef II. Het edict gaf aan hoe een buitenbegraafplaats moest aangelegd worden: buiten de woonkern, ommuurd, op de begraafplaats een calvariekruis en een woning voor de grafmaker. Er mochten gedenktekens worden opgericht voor zover ze geen ruimte voor begravingen innamen. Dat betekende dat het eigenlijke graf niet herkenbaar was en wellicht met gras bedekt.

De begraafplaats

De hoger vermelde ideeën van de Academie des Beaux Arts van Parijs hadden weinig resultaat opgeleverd. Vlaamse academiën waren nog niet begaan met de problematiek. De eeuwenoude gewoonten werden zo goed als mogelijk voort gezet maar nu op een nieuwe plek.

De buitenbegraafplaats werd logisch en rationeel ingedeeld. Een omlopend pad, gecombineerd met kruisende paden deelden de begraafplaats op in vierhoekige percelen. Die indeling kwam niet enkel de grafdelver ten goede maar vereenvoudigde ook de circulatie op de begraafplaats wat de groeiende herdenkingscultuur met het bezoek aan het graf faciliteerde.

Hoger werd reeds aangehaald dat de regelgeving van Jozef II het begraven op de kerkhoven van kleine gemeenten niet verbood. Hier kwam de elite, die niet langer in de kerk terecht kon dus noodgedwongen op het kerkhof te liggen. Zij kozen voor plekken tegen de kerk en langs de kerkhofmuur. Dat waren de enige plaatsen waar ze hun graftekens konden ophangen. Anderzijds sloten ze zo aan bij het eeuwenoude ‘ad sanctos’ begraven.

Het grafteken

Het grafteken voor de armen veranderde wellicht niet. Zij bleven houten grafkruisen plaatsen. De middenklasse bleef zijn stenen kruisen trouw. Daarvan getuigen de vele bewaarde 18de-eeuwse grafkruisen in Vlaanderen. Dat vormde vermoedelijk geen probleem daar het graf werd aangeduid maar niet afgedekt.

Het was voornamelijk de elite die op zoek ging naar een nieuwe vormtaal op de buitenbegraafplaats. De grafzerken die vroeger in de kerkvloer werden gelegd, werden nu rechtopstaand tegen de muur van de buitenbegraafplaats of het kerkhof opgesteld. Dat was de enige plaats waar een opvallend grafteken kon worden opgesteld zonder het eigenlijke graf te bedekken. De grafplaat werd vervolgens voorzien van een omlijsting en extra funeraire symboliek.

Gedenkteken voor Petrus Amandus Declercq, 1807. De grafplaat heeft nog de vorm van een zerk uit de kerk. Een kroonlijst met een kruis is er aan toegevoegd. Aalst, centrale begraafplaats, foto: Onroerend Erfgoed.

- Tot deze vroegste, nog steeds bestaande, buitenbegraafplaatsen behoort de Zuiderbegraafplaats in Gent. De begraafplaats werd door de Gentse Sint-Pietersabdij ingericht in 1784 en was bedoeld voor de inwoners van het Sint-Pietersdorp. Tijdens de Franse periode werden in 1799 zowel de parochiekerk als het kerkhof van het Sint-Pietersdorp vernield. In 1848 verdween het middeleeuwse kerkhof onder het Sint-Pietersplein.

Van 1794 tot 1815 behoorden de zuidelijke Nederlanden tot Frankrijk. Niet alleen politiek, ook filosofisch en sociaal schudde de Franse revolutie (1789-1795) Europa door elkaar. Tijdens de daaropvolgende Napoleontische periode (1799-1815) kwamen heel wat evoluties in een stroomversnelling terecht, ook op het vlak van begraven. Er ontstonden nieuwe wetgeving, het individuele graf werd veralgemeend, en het principe van een grafconcessie werd ingevoerd.

De Franse revolutionairen sloegen de kerkelijke goederen aan en verkochten ze. Ze maakten overal een einde aan de kerkbegrovingen, sloten de parochiale kerkhoven en verstoorden de bestaande begrafenisriten. De revolutionaire idealen veranderden het uitzicht van de begraafplaats. Het respect voor de menselijke waardigheid resulteerde in een evolutie van massagraf naar individueel graf.

In 1794 presenteerde Jean-Baptist Avril zijn rapport over de Parijse begraafplaatsen aan de Commune. Hij stelde als eerste individuele graven voor. Onder invloed van de revolutionaire gelijkheid weigerde hij indrukwekkende grafmonumenten. Zijn plannen werden niet gerealiseerd, maar zijn voorstel, de combinatie van individuele graven in een tuin met bomen en gras, zou de toekomst sterk beïnvloeden.

Tegen het einde van de 18de eeuw bestond er nog steeds geen consensus over het al dan niet formele dan wel landschappelijke of pittoreske karakter van de nieuwe begraafplaatsen of over de voorkeur

1.3.2 Nieuwe wetgeving voor een nieuwe eeuw

- Iedereen mocht volgens het decreet een grafteken plaatsen "*sur la tombe de son parent ou de son ami [...] ainsi qu'il a été pratiqué jusqu'à présent*" (art. 12). Dat hief het door Jozef II ingevoerde verbod om het graf af te dekken op. De artikels 10 tot 12 impliceerden dat het grafteken bewaard bleef zolang het gratis graf bestond of de concessie liep.
- Het decreet introduceerde het principe van de *concessie*. De wet voorzag, indien de ruimte op de buitenbegraafplaats het toeliet, in de mogelijkheid om een grafplaats te kopen. De gekochte grafplaats lag afgescheiden van andere grafplaatsen en werd voorbehouden voor een bepaalde familie. Wie dat wou kon er een grafkelder en een grafteken oprichten (art. 10).³⁹ Een concessie werd enkel verleend op voorwaarde dat de concessiehouders schenkingen deden aan de armen, hospitalen en de gemeente (art. 11). Het decreet vermeldde niet hoe lang een concessie liep. Dat werd overgelaten aan lokale besturen.⁴⁰
- Elke geloofsgemeenschap binnen een gemeente had recht op een begraafplaats. Eventueel diende de begraafplaats opgesplitst naar religie, gescheiden door muren, hagen of grachten en met voor elke religie een aparte ingang (art. 15).
- De gemeenten waren voortaan verantwoordelijk voor de begraafplaatsen daar waar de wet van toepassing was (art. 26).

- De staat werd de organiserende en verordenende instelling. De organiserende rol van de kerk in de zorg voor het lichaam was uitgespeeld. De Kerk beperkte zich voortaan tot de zielenzorg.
- De introductie van de concessie en de toelating een grafteken op te richten, wijzen op het groeiende belang van individuele rouw, van het bezoek aan het graf en de herinnering aan personen. Dat zijn fenomenen die reeds in de preromantiek van de late 18de eeuw opgang maakten.
- De eeuwigdurende concessie liet toe meerdere gezinsleden en generaties op één plek te begraven. Ze wees daardoor zowel op het romantische verlangen om voor eeuwig te rusten in het graf, als het verlangen naar hereniging met voorouders en het groeiende belang van de familienaam als herinnering. Dat laatste was ongetwijfeld het gevolg van de burgerlijke maatschappij die na de Franse Revolutie was ontstaan en waar nieuwe families naam en faam verworven.

Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)

- Niet meer in de kerken begrөөf.
- Niet meer in de stedelijke contexten begrөөf.

- Buitenbegraafplaatsen ondertussen ingeburgerd waren.
- Enkel nog op plattelandskerhoven bleef bijzetten.

Het koninklijk besluit van 24 mei 1825 (nr 162) en de koninklijke beschikking van 7 augustus 1827 (nr. 38) voerde de Napoleontische wet vanaf 1 januari 1829 opnieuw in voor dorpen met meer dan 1000 inwoners.⁴¹ Kleinere gemeenten waren dus nog steeds niet verplicht de nieuwe regels te volgen en bleven op het plattelandskerkhof begraven.

Willem I bevestigde ook dat het volgens de Napoleontische wet de bedoeling was dat de begraafplaatsen ommuurd werden.⁴² Wegens de kostprijs liet Willem I toe de stenen muren te vervangen door een palissade of een doornen haag. Op 19 juni 1829 keurde hij ook een gracht of sloot goed als omheining.⁴³

België (1830-1930)

Bij de stichting van België bleef de Napoleontische wet uit 1804 in voege. De Belgische wetgeving bouwde voortaan verder op de Franse. Leopold II bracht in 1880 kleine wijzigingen aan.⁴⁴

- Hij verhinderde dat gesloten begraafplaatsen werden vervreemd of herbestemd zonder een koninklijk besluit.
- Er mocht voortaan niet gegraven worden op een begraafplaats binnen de vijftien jaar na de laatste bijzetting.

Pas bij de herschrijving van de wetgeving in de 20ste eeuw (zie verder) werd de Napoleontische wet afgeschaft.

Het Napoleontische decreet plaatste de begraafplaatsen onder het gezag van de Staat. Er ontstond evenwel onenigheid over wie de begraafplaatsen beheerde: de burgerlijke overheid of de Kerk.⁴⁵ Daar waren verschillende redenen voor:

- Wie kreeg de inkomsten van de concessie? Waar de kerkfabrieken buitenbegraafplaatsen hadden opgericht, claimden zij de concessierechten.
- Eeuwenlang was er voor niet-gelovigen en 'onwaardigen' (zij die volgens het kerkelijk recht een kerkelijke begrafenis wordt geweigerd) een ongewijd gedeelte op de kerkhoven. Die gewoonte werd op de buitenbegraafplaatsen onder kerkelijk beheer verder gezet. In het midden van de 19de eeuw kwam er verzet tegen dat onderscheid.
- Door de bevolkingsgroei werden de laat 18de-eeuwse buitenbegraafplaatsen onder kerkelijk beheer te klein. Ze werden opnieuw beschouwd als een gevaar voor de volksgezondheid. Nieuwe buitenbegraafplaatsen dienden aangelegd te worden.

⁴¹ GIESEN-GEURTS B. & BOK L. 2009: *Amerongen - Oude Algemene Begraafplaats* [online], <https://www.dodenakkers.nl/artikelen-overzicht/begraafplaatsen/begraafplaatsen-in-utrecht/amerongenoud.html> (geraadpleegd op 22 april 2020); Blauwdruk plan voor instandhouding en ontwikkeling van beschermde begraafplaatsen (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 2003).

⁴² Koninklijk besluit van den 30 april 1829, nr. 36, betreffende de omringing der begraafplaatsen.

⁴³ Koninklijk besluit van den 19^{en} juni 1829, nr. 52, houdende, bij aanvulling bij het besluit van de 30ste april 1829, nr. 36, nadere bepaling omtrent het ommuren of afsluiten der begraafplaatsen.

⁴⁴ *Belgisch Staatsblad*, 7 augustus 1880.

⁴⁵ DE SPIEGELEER C. 2015: Secularisering van de stedelijke begraafplaatsen in de tweede helft van de negentiende eeuw in België, in: INGELS T. (red.) *R.I.P. Aspecten van 200 jaar begrafenis cultuur in Vlaanderen*, Gent.

Door de noodzakelijke aanleg van nieuwe burgerlijke buitenbegraafplaatsen in het midden van de 19de eeuw was een clash tussen Kerk en Staat onafwendbaar geworden. De clerus beschouwde de buitenbegraafplaatsen als een directe aanslag op het katholiek geloof. Het kerkelijk protest bleef groeien en de clerus verhoogde de druk op de gelovigen om zich niet te laten begraven op de burgerlijke buitenbegraafplaatsen. Er werden zelfs banvloeken uitgesproken over de burgerlijke buitenbegraafplaatsen. Het probleem werd pas opgelost toen in 1890 de kerkelijke overheid besloot om individuele graven te wijden en niet langer volledige begraafplaatsen.

- De andere optie was zich te laten begraven in de tuin, aan de centrale laan en op de hoger gelegen delen. Die gronden werden verkocht per vierkante meter. Voor elke nieuwe bijzetting moest betaald worden.

Père Lachaise werd ontworpen door Alexandre-Théodore Brongniart (1739-1813), een prominente Franse architect. Zijn ontwerp entte zich op een reeds ter plaatse bestaande 18de-eeuwse structuur. Hij gebruikte de bestaande paden als structurerende en verbindende elementen. De grote lanen bleken nodig voor de oriëntatie van de bezoekers. Nieuwe meanderende paden ontsloten de informele delen van de begraafplaats. Ze lagen in de schaduw van struiken en bomen en zorgden voor diverse doorkijkjes.

Toegangspoort tot het Cimetière de Père Lachaise, architect Brogniart (1804), Parijs, foto: Joeri Mertens.

De inrichting van de Parijse begraafplaats was toonaangevend en werd door heel wat andere Europese buitenbegraafplaatsen nagevolgd:

- Een formele ingang met kantoortjes voor de begraafplaatsbewakers en soms met een mortuarium.
- Een statige oprijlaan waarlangs de meest prestigieuze koopgraven lagen en de grootse gedenktekens werden opgericht.
- Tweedeklasse en gratis graven op achterliggende, minder prominente plaatsen.

Er werden lindes, notelaars, populieren en acacia's aangeplant. Elke boom werd gebruikt om een hoofdpad (lindes) of secundair pad aan te duiden. Opmerkelijk is dat bomen niet meer gebruikt werden omwille van hun betekenis of mythologische geschiedenis. Ze werden gekozen omwille van hun expressiekracht. Tuinarchitect Hirshfeld raadde op het einde van de 18de eeuw die boomsoorten reeds aan. De graven zelf waren omgeven door een graftuin met bloeiende planten.

De nieuwe standaard was gezet. De bevolking begreep aanvankelijk weinig van die moderne ideeën en hield nog lang vast aan haar traditionele kerkhof. Het zou enkele jaren duren voordat de Parijse *beau monde* zich wou laten begraven op de nieuwe begraafplaats. Enkele decennia later was echter duidelijk dat Père Lachaise de toetssteen was voor nieuwe begraafplaatsen. Reizigers waren even lovend over de begraafplaats als kritisch. De overtuiging raakte verspreid dat een begraafplaats zoals Père Lachaise een waardige vervanger was voor de overvolle stadskerkhoven.

1.3.4 De 19de-eeuwse grafkunst, getuige van status en filosofische overtuiging

Werd in de late 18de eeuw door de elite nog gezocht naar een geschikte grafkunst in open lucht, dan was de 19de eeuw een echte bloeiperiode voor de funeraire kunst. De elite van de burgerlijke 19de eeuw wenste zich ook in de dood te onderscheiden van de andere maatschappelijk klassen. Dat gebeurde zowel door de keuze van de begraafplaats, als de ligging van het graf op de begraafplaats, de aankoop van een eeuwigdurende concessie en de vormgeving van het grafteken.

In eerste instantie was de keuze voor een burgerlijke **buitenbegraafplaats** of een kerkhof een bewuste filosofische en politieke keuze, liberaal of katholiek.

Wie het zich kon permitteren koos voor een **prominente ligging** van het grafperceel op de begraafplaats. De rijken kozen voor grafplaatsen langs de hoofdpaden en de muur. Vaak waren die concessies eeuwigdurend. De armen kregen een plek achterin, op soms ontoegankelijke zones. Voor hen was van een concessie geen sprake. De middenklasse zat ergens tussenin en stelde zich tevreden met tijdelijke concessies.

In een aantal gevallen werd reeds van bij het ontwerp van de begraafplaats ruimte voorzien voor specifieke doelgroepen als geestelijken, kloosterlingen en kinderen. Er bestonden echter geen vaste regels over het waar en hoe begraven van die groepen.

De elite laat zich langs de paden begraven onder indrukwekkende graftekens. Torhout, Oud Kerkhof, foto: Onroerend Erfgoed.

Het **grafteken** werd het echte teken van onderscheid. In de 19de eeuw veranderde het grafteken grondig van vorm. De eigenaar van de concessie liet ze soms zelfs al tijdens zijn leven ontwerpen. Grafmonumenten werden weldoordachte ontwerpen met duidelijke boodschappen.

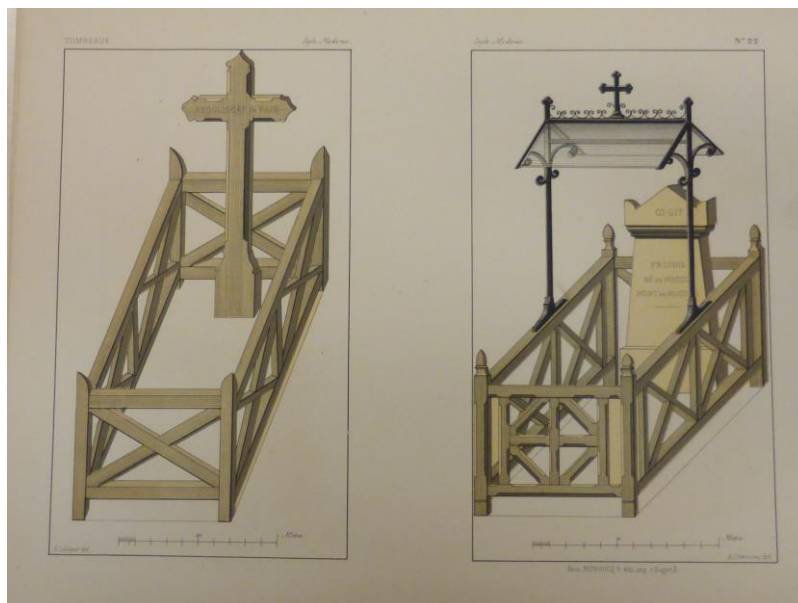
Het meest voorkomende buitengraf in Vlaanderen werd een ondergronds graf in combinatie met een bovengronds deel of grafteken. Het graf kon bedoeld zijn voor één of meerdere personen.

Het bovengrondse stenen grafteken kende tot nu toe twee basisvormen:

- De stèle (een rechtopstaande steen, sinds het edict van Jozef II (1784) opgehangen aan de kerkmuur of de muur van de begraafplaats.) en zijn variant het stenen grafkruis dat geplaatst werd aan het hoofdeinde van het graf.
- Een zerk (een vlakke liggende grafsteen zoals die bij kerkbegravingen werd gebruikt in de kerkvloer).

Aanvankelijk bestonden die twee types naast elkaar. Nu het grafteken het graf ook mocht bedekken, werden beide types gecombineerd. Zo ontstond het vandaag nog steeds veel voorkomende grafteken: een hoofdstèle in combinatie met een vlakke grafsteen. Graf en grafteken vielen voortaan samen.

Het grafteken voor de armen veranderde wellicht weinig of niet van vorm. Het houten grafkruis bleef het meest populaire grafteken. Een foto uit 1950, afkomstig uit het gemeentearchief van Tielt, toont de lokale begraafplaats met nog steeds een groot aantal houten kruisen. Ook 19de-eeuwse modelboeken presenteerden houten kruisen en omheiningen rond graftuinen en benoemden ze als *Style Moderne*.⁴⁹ Het enige verschil met ervoor was dat nu het volledige graf afdekt werd. Anderen kozen voor een eenvoudig gietijzeren kruis of een stèle.

Het eenvoudige houten kruis bleef belangrijk voor de meerderheid van de overledenen. Prent: 'Style moderne'. Publicatie: LEBLANC E. s.d.: Tombeaux. *Nouveau recueil de monuments funèbres dessinés d'après nature dans les principaux cimetières de l'Europe*, Paris, planche 22. Bibliotheek Onroerend Erfgoed.

⁴⁹ LEBLANC E. s.d.: Tombeaux. *Nouveau recueil de monuments funèbres dessinés d'après nature dans les principaux cimetières de l'Europe*, Paris.

De **vormgeving** en de gebruikte symboliek op het grafteken vulden die uitingen van politieke en filosofische overtuiging verder aan.

- Het grafteken was niet langer een vraag naar gebeden, maar een verzoek om herinnering en herdenking. Daar speelden de **symbolen** op in. Pleurantes, vergeet-me-nietjes, immortellenkransen, omgekeerde toortsen enzovoort duiden op verlies en gemis. Wapenschilden en werktuigen getuigden van de status die de overledene of de familie had in de maatschappij.

De 20ste eeuw is een eeuw van verandering. Op het gebied van funerair erfgoed vond er een 'stille revolutie' plaats. De veranderingen waren even groot als die in de 18de en 19de eeuw maar ze gebeurden geleidelijk en minder opvallend. Enkel de introductie van de crematie bracht turbulentie teweeg.

De afstandelijke dood: medicalisering en professionalisering

In de loop van de 20ste eeuw werd het levenseinde steeds verder gerationaliseerd en geprofessionaliseerd, met dokters, verplegers, begrafenisondernemers, mortuaria, enzovoort. De dood verliet de huiskamer om in de ziekenkamer de strijd met de artsen aan te binden. Van een 'intieme dood' samen met de geliefden was geen sprake meer.

De hoop op onsterfelijkheid zat voortaan in het leven vervat. Daardoor ontstond er geleidelijk een taboe. De dood werd een angstbezorger omdat er geen troost meer kwam vanuit de religie of filosofie. Door zijn absolute karakter werd de dood een uitermate negatief gevoel dat de wereld van de mens oversteeg.

De terugkeer van de intieme dood

Vanaf de jaren 1960 ontstond er een tegenbeweging tegen de afstandelijke dood. Die beweging ijverde voor palliatieve zorg, stervensbegeleiding en thuis sterven. De 'intieme dood' werd vanaf de jaren 1990 belangrijk en prominent zichtbaar. De geestelijke naast het sterfbed werd vervangen door de stervensbegeleider.

De ‘intieme dood’ werd ook een ‘kwalitatieve dood’ waarbij het leven zo lang mogelijk, op kwalitatieve wijze, werd gecontinueerd. Op het einde koos de stervende bewust voor het levenseinde in plaats van ‘uit te doven’. Sinds 2002 is dat recht op euthanasie in België dan wel wettelijk geregeld, maar het debat is nog springlevend.

De persoonlijke herinnering

Naast de traditionele katholieke visie op de dood en het hiernamaals, kwam er in de 20ste eeuw ruimte voor andere niet-religieuze interpretaties van het levenseinde en wat er al dan niet op volgt. Het hiernamaals kreeg een nieuwe inhoud, onder de vorm van 'licht', 'slaap', 'thuiskomst' enzovoort.

Steeds meer mensen interpreteren vandaag de dood als het onverbidelijke einde van het leven. De hoop op hereniging over de grens van de dood heen vervaagt. Het enige wat overblijft, is persoonlijke herinnering. Die wordt dan ook enorm belangrijk en krijgt een centrale plaats in de begrafenisrituelen en de funeraire cultuur. In die context gaat de 20ste-eeuwse versie van de 'Goede Dood' niet over de overledene en zijn zielenrust, maar wel over de beleving van de nabestaanden. Op het einde van de 20ste eeuw worden afscheidsrituelen daarom diverser en persoonlijker. Ze komen expliciet los uit de religieuze sfeer. De keuzemogelijkheden omtrent de lijkbestemming en dodenherdenking worden schier oneindig.

Steeds meer mensen leggen zelf, nog tijdens hun leven, hun wensen voor hun uitvaart vast, waardoor de uitvaart de betekenis krijgt van een laatste band tussen overledenen en nabestaanden. Mensen kiezen bewust voor een bepaalde begraafplaats of grafplek. De grafsteen krijgt een vormgeving waar de nabestaanden de overledene in herkennen.

1.4.2 Nieuwe wetgeving

Die nieuwe benadering van de dood, de overledene, de herinnering en de dodenrust resulteerden in nieuwe vormen van lijkbestemming. Crematie werd bijvoorbeeld zeer belangrijk. Dat leidde tot de eerste Belgische wet op de lijkverbranding in 1932. De Napoleontische verwezenlijkingen zoals de concessie waren aan een modernisering toe. De Belgische wet op de begraafplaatsen en lijkbezorging van 1971 moderniseerde de regelgeving.

1932, de crematie

Lijkverbranding is een oeroud gebruik dat over de hele wereld werd en wordt toegepast. Vermoedelijk ontstond de crematie omstreeks 3000 voor Christus in het Nabije Oosten en Europa. Tegen 1500 voor Christus was het de meest toegepaste vorm van lijkbezorging ter wereld. De Saxen namen omstreeks 1000 voor Christus de gewoonte over, en de Grieken gaven ze dan weer door aan de Romeinen. Omwille van houtschaarste schakelden de Romeinen opnieuw over op begraven. De Hindoes cremeren tot op vandaag hun doden.

In de 19de eeuw won het idee van crematie terug terrein. De redenen voor die vernieuwde interesse was gedeeltelijk in de romantiek te vinden. De romantiek had een grote belangstelling voor de eigen, voorchristelijke tradities. Een belangrijk moment, dat de crematie-gedachte nieuw leven inblies, was de wetenschappelijke lezing die Jacob Grimm (1785-1863) in 1849 in Berlijn hield. Hij stelde daarin dat het christendom vele volkeren had gedwongen tot begraven, hoewel dit geen christelijk voorschrift was. Cremeren was volgens Grimm geen belemmering voor de opstanding en een leven na de dood.⁵⁰

- De opruiming van de vele Europese slagvelden en nieuwe hygiënische inzichten stuurden het debat.
- Crematie stond op de agenda van het internationaal vrijmetselaarscongres in Milaan (1869) en twee medische congressen in Firenze en Rome (1871).
- De eerste verbrandingsoven werd getoond op de Wereldtentoonstelling van 1873 in Wenen.
- In 1873 vond de eerste crematie plaats in het nieuwe crematorium op het Campo Santo te Milaan. Het jaar daarop werd in Italië de eerste crematiewet gestemd.
- In 1877 opende een eerste crematorium in het Duitse Gotha.

- De wet liet toe dat één of meerdere gemeenten samen een lijkverbrandingsoven oprichtten (art. 1 en 2).
- Het uitvoeringsbesluit bepaalde dat een lijkverbrandingsoven moest opgetrokken worden op een gemeentelijke begraafplaats of ermee in verbinding staan (art. 3, 1°). Hetzelfde artikel stelde de technische installatie van de verbrandingsoven en de techniek van de crematie vast.
- Artikel 20 voorzag dat alle as moest worden begraven op een begraafplaats. De diepte van het graf mocht tot 50 cm beperkt worden (art. 21) en de urne mocht uit een hard materiaal bestaan (art. 22).

⁵² Belgisch Staatsblad van 23 oktober 1932.

1971, de wet op de begraafplaatsen en lijkbezorging

- Voor het eerst werd een volwaardig deel over de crematie toegevoegd.⁵⁵ De regelgeving uit de jaren 1930 werd geïncorporeerd in de nieuwe wet. In het eerste deel van de wet werd bepaald dat crematoria opgericht moesten worden, aansluitend bij, of op de begraafplaats. Artikel 24 voorzag dat de as bewaard werd in een urne die 80 cm onder de grond werd begraven of in een columbarium geplaatst. De as kon ook uitgestrooid worden op een daarvoor bestemd perceel op de begraafplaats. De koning kon andere vormen van uitstrooiing toelaten (wat ook gebeurde bij koninklijk besluit van 19 januari 1973).⁵⁶ De uitstrooiing op zee werd gelegaliseerd in 1990.⁵⁷
- Met betrekking tot graftekens had elke verwant of vriend het recht een teken op te richten op iemands graf tenzij de overledene of verwanten er zich expliciet tegen hadden verzet. Het gemeentebestuur kon de afmetingen en te gebruiken materialen bepalen (art. 25). Bij het einde van een concessie werd de gemeente eigenaar van het grafteken (art. 26). Als uitzonderingen golden graven voor leden van het vorstenhuis, bisschoppen die in hun kathedraal mochten bijgezet worden en graven van militairen (art. 27).

Door de Lambermontakkoorden is de Vlaamse Overheid sinds 2002 bevoegd voor de begraafplaatsen en lijkbezorging. Dat resulteerde in de wetgeving van 2004. Die wordt toegelicht in hoofdstuk 2.

1.4.3 De naoorlogse begraafplaats vormgegeven

Standaardisatie op de naoorlogse begraafplaats

De parkbegraafplaats maakte na de Tweede Wereldoorlog plaats voor de rationele begraafplaats met rechte en strakke paden en beperkte groenruimte.

Vanaf de jaren 1950 werd net zoals de dood ook de begraafplaats gerationaliseerd. Plaatseconomie werd belangrijk: zo veel mogelijk mensen moesten zo goedkoop mogelijk begraven worden. Uniformiteit en massaproductie werden de codewoorden. Het aantal graven per hectare werd doorslaggevend. De aanleg bestond voortaan uit parallelle rijen van graftekens volgens gestandaardiseerde afmetingen. De buitenbegraafplaats werd een plek waar de dode lichaam wachtte tot het vlees vergaan is en waar de levenden weinig troost vonden.

Het modernistische grafteken werd gestandaardiseerd. Symbolen werden veeleer decoratie dan betekenisdragers. Het uniek vormgegeven grafteken boette aan belang in en werd zeldzaam. Tegen 1980 werd het unieke graf in blauwe hardsteen vervangen door het gestandaardiseerde graf in geïmporteerd graniet.

Over columbaria en graftuinen werd weinig synthetiserend onderzoek gedaan. Door de groeiende populariteit van de crematie sinds de jaren 1970 moest men op zoek naar gepaste constructies om asurnen te bewaren. De columbaria ontstonden tijdens het naoorlogse rationalisme en werden opgebouwd uit prefab-elementen of als gemetselde urnenmuurtjes. Een alternatief was de uitstrooiing op de strooiweide van de begraafplaats. In de late 20ste eeuw wonnen de urnengraven aan populariteit. Er ontstonden enkele stedelijke initiatieven waar de urnen in urnentuinen werden bijgezet onder bijzondere artistieke urnenstenen.

⁵⁵ De effectieve uitvoering van de wet had nog heel wat voeten in de aarde, zie INGELS T. (red) 2015: *R.I.P. Aspecten van 200 jaar begrafeniscultuur in Vlaanderen*, Gent.

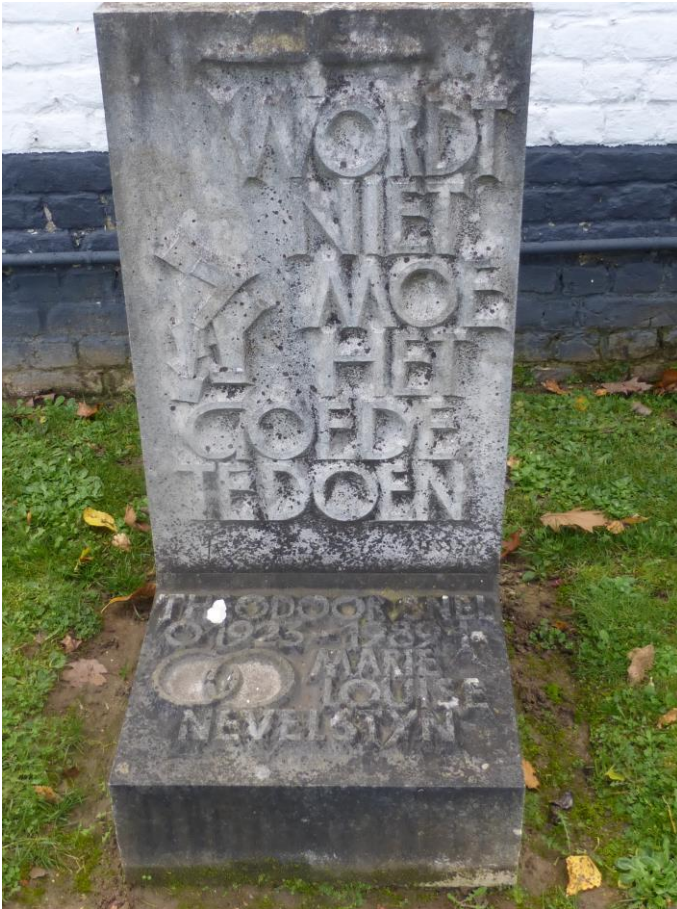
⁵⁶ *Belgisch Staatsblad*, 3 maart 1973.

⁵⁷ *Belgisch Staatsblad*, 29 augustus 1990.

Hergeboorte van de intieme begraafplaats

De herontdekking van de ‘intieme dood’, in het derde kwart van de 20ste eeuw, zorgde voor een tegenbeweging. Het intieme karakter van de dood manifesteerde zich sinds de jaren 1960 in het grafteken en naar het einde van de 20ste eeuw ook in de aanleg en het beheer van de begraafplaats.

Grafteken Snel-Nevelstyn 1889 met een originele artistieke vormgeving, grafmaker onbekend. Aalst, centrale begraafplaats, foto: Onroerend Erfgoed.

Grafurnes en graftekens werden terug persoonlijker. Graftekens verbeelden de persoonlijkheid van de overledenen. Het kleine persoonlijke leven was daarbij belangrijk. Op grafstenen verschenen foto's, hobby-gerelateerde afbeeldingen of gedachten.

De groeiende aandacht voor de persoonlijke grafsteen leidde bij de urnengraven tot eenzelfde evolutie. De afdeksteen van het urnengraf kreeg soms een artistieke en persoonlijk vorm.

Naar analogie met het zoeken naar een nieuwe intimiteit en geborgenheid in het grafteken, werd er op het einde van de 20ste eeuw terug aandacht besteed aan de vormgeving van de begraafplaats. Die moest opnieuw een geborgen plek worden. Het is een evolutie die tot vandaag doorloopt.

Vooral een natuurlijke, groene context wordt geprefereerd. De natuurbegraafplaats gaat daarin nog verder en biedt een echte terugkeer naar Moeder Natuur. De begraafplaats wordt meer en meer gezien als een mijmerplek, een herdenkingsplek en verpozingsplek waar ook de oude gemeenschapsvorming een plaats krijgt.

1.4.4 Een buitenbeentje: de militaire begraafplaats

Meestal kwamen gesneuvelde soldaten in een massagraf terecht, of hun lijken werden verbrand. De legertop kreeg soms een opvallend graf dat de heldhaftigheid van de gesneuvelde uitdroeg. In de 19de eeuw kwam daar voorzichtig verandering in. Vanaf de Eerste Wereldoorlog kregen soldaten een volwaardig individueel graf.

De oudste militaire begraafplaats in België is het Brusselse Martelarenplein waar de slachtoffers van de Septemberrevolutie (1830) begraven liggen. Bekender in Vlaanderen zijn de begraafplaatsen voor de slachtoffers van de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

BIBLIOGRAFIE

- ////////////////////////////////////

KEUKEN J. 2020: *Evangelische Broedergemeente en de Hernhutters* [online], <https://historiek.net/evangelische-broedergemeente-en-de-hernhutters/131334/> (geraadpleegd op 7 april 2020).

S.N. 2001: *Historie* [online], <http://www.oudekerkhofroermond.nl/> (geraadpleegd op 27 juli 2017).

S.N. 2014: *Groene lente* [online], www.vvog.info (geraadpleegd op 11 augustus 2014).

S.N. 2016: *Maria Christina van Oostenrijk (1742-1798)* [online], [https://nl.wikipedia.org/wiki/Maria_Christina_van_Oostenrijk_\(1742-1798\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Maria_Christina_van_Oostenrijk_(1742-1798)) (geraadpleegd op 4 juli 2018).

S.N. 2017: *De vooroorlogse periode, Wereldoorlog I en de wederopbouw* [online], <https://onderzoeksbalans.onroerendergoed.be/onderzoeksbalans/thematisch/eerste-wereldoorlog/erfgoed> (geraadpleegd op 27 juli 2017).

S.N. 2017: *Natuurbegraven in Nederland* [online], <http://condolea.nl/inspiratie/natuurbegraven-in-nederland> (geraadpleegd op 27 juli 2017).

S.N. 2019: *Adrien Ange Walckiers* [online], <https://gw.geneanet.org/fdh1?lang=fr&n=walckiers&oc=0&p=adrien+ange> (geraadpleegd op 18 maart 2020).

www.dodenakkers.nl

www.epitaaf.org

www.grafzerkje.be

www.heidepol.nl

www.herita.be

<https://inventaris.onroerendergoed.be/>

<https://memo.sites.uu.nl/nl/>

www.monumentenwacht.be

<http://nl.wikipedia.org>

<http://onroenderfgoed.ruimte-erfgoed.be>

www.oudekerkhofroermond.nl

www.sepulkralmuseum.de

www.significantcemeteries.org

www.versteendegetuigenissen.be

www.totzover.nl

www.bienet.be

2 DE JURIDISCHE CONTEXT

Afbeelding titelpagina: Schoonselhof

*De dood eist alles op.
Sterven is een wet, geen straf.*

(Seneca, 4 v Chr – 65 n Chr)⁵⁹

---

⁵⁹ <http://www.levendegedachten.nl/citaten/dood.htm>

////////////////////////////////////

////////////////////////////////////

INLEIDING

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de wetgeving die een impact heeft op het funerair erfgoed. Volgende onderwerpen worden behandeld:

- Lijkbezorging en begraafplaatsen (2.1)
- Het burgerlijk wetboek (2.2)
- Ruimtelijke ordening (2.3)
- Onroerend erfgoed (2.4)
- Natuurbehoud en milieu (2.5)
- De omgang met menselijke resten (2.6)

We bespreken in elk onderdeel achtereenvolgens:

- De relevante passages van de wetgeving.
- De gevolgen van de wetgeving voor het funeraire erfgoed.
- De conflicten die daarbij opduiken.

Het onderzoek werd afgesloten in maart 2020. Het is aangewezen om de meest recente wetgeving, de interpretatie ervan en de rechtspraak omtrent het funerair erfgoed er op na te slaan.

2.1 DE REGELGEVING VOOR BEGRAAFPLAATSEN EN LIJKBEZORGING

Het *Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging* van 2004, het bijhorende uitvoeringsbesluit van 14 mei 2004 en de *Omzendbrief BA 2006/03* openen mogelijkheden voor een genuanceerd lokaal funerair erfgoedbeleid.

2.1.1 Decreet, besluit en omzendbrief

Het decreet van 2004 (met latere aanpassingen)

Het *Decreet op de begraafplaatsen en lijkbezorging* van 16 januari 2004 is de voorlopig laatste stap in de burgerlijke wetgeving die midden 18de eeuw een aanvang nam en waarop in hoofdstuk 1 (Historisch overzicht) uitgebreid werd ingegaan.

We zetten ter herinnering de evolutie van de wetgeving op een rijtje:

- Het decreet van Jozef II van 26 juni 1784 (*Edict van den Keyser aengaende de begraeffennissen*) was voor een groot deel van Vlaanderen de eerste stap in de regulering van de lijkbezorging.
- Napoleon voerde het *Décret du 23 prairial an XII relatif au lieu d'inhumation* (12 juni 1804) in.
- In 1932 kwam de wet en het koninklijk besluit betreffende de toelating tot lijkverbranding tot stand.
- Op 20 november 1971 werd er een volledige nieuwe wet op de begraafplaatsen en lijkbezorging gestemd.
- Het Lambermontakkoord⁶⁰ uit 2002 maakte van lijkbezorging een Vlaamse bevoegdheid.
- De eerste Vlaamse wetgeving, het *Decreet op de begraafplaatsen en lijkbezorging*, kwam er op 16 januari 2004.

Het Vlaamse decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging⁶¹ bevat voor het funeraire erfgoed onderstaande relevante artikels. We bundelen de artikels per thema.

- Het decreet bepaalt het **oprichten en sluiten** van een begraafplaats. Elke gemeente moet over ten minste één begraafplaats beschikken (art. 2). Het mogen er ook meerdere zijn. "*Het geheel van begraafplaatsen op het grondgebied van een gemeente moet alle vormen van lijkbezorging kunnen aanbieden die bepaald zijn in [het] decreet*".
- Een begraafplaats die gesloten wordt, moet na de laatste begraving minstens tien jaar onaangeroerd blijven liggen. De gemeente kan de begraafplaats echter nog steeds gebruiken voor "*die vormen van lijkbezorging waarvoor nog ruimte beschikbaar is*". Na 10 jaar zonder bijzettingen kan de gemeente aan de zone een andere bestemming geven. (art. 5)
- De uitbater van de begraafplaats kan een **grafconcessie** verlenen (art. 6). De concessie is een gemeentelijke aangelegenheid, een contract tussen de gemeente en de concessiehouder (art. 6 en 25). Er kunnen hernieuwbare graf- en columbariumconcessies verleend worden voor ten hoogste 50 jaar (art. 7). Concessies die bestonden krachtens het Napoleontisch decreet van 23 prairial jaar XII (12 juni 1804) kunnen elke 50 jaar kosteloos worden verlengd (art. 9). Ze staan meestal bekend als de eeuwigdurende concessies. Geconcedeerde graven moeten

⁶⁰ VAN GREMBERGEN P. 2013: *Beleidsbrief Monumenten, Landschappen en Archeologie Beleidsprioriteiten 2003-2004* [online], <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2003-2004/g1915-1.pdf> (geraadpleegd op 22 april 2020).

⁶¹ Decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging (*Belgisch Staatsblad*, 10 februari 2004), gewijzigd bij het decreet van 10 november 2005 (*Belgisch Staatsblad*, 15 december 2005), decreet van 18 april 2008 (*Belgisch Staatsblad*, 26 mei 2008), decreet van 28 oktober 2016 (*Belgisch Staatsblad*, 25 november 2016) en decreet van 29 maart 2019 (*Belgisch Staatsblad*, 17 april 2019).

- De **bijzetting** wordt geregeld. Het bevestigen is beperkt tot begraafplaatsen. Begraven kan in volle grond, in een ondergrondse grafkelder of bovengronds (art. 17). Artikel 24 bepaalt dat de as van gecremeerde lijken in urnen kan worden bewaard, begraven op de begraafplaats of in een columbarium bijgezet. Daarnaast kan de as worden uitgestrooid op de begraafplaats of in de territoriale zee. Sinds 2016 kan de gemeente eveneens openbare ruimtes afbakenen buiten de officiële begraafplaatsen, waar bio-afbreekbare urnen kunnen worden begraven of as uitgestrooid.
- Familie of vrienden mogen een **gedenkteken** oprichten op het graf, tenzij anders beschikt door de overledene of verwanten. De gemeente mag de afmetingen en de te gebruiken materialen van het grafteken vaststellen. (art. 25) Graftekens van vervallen concessies worden eigendom van de gemeente (art. 26 §1).
- De gemeente krijgt de opdracht een **inventaris** op te stellen van het funeraire erfgoed op haar begraafplaatsen. Afdeling IV. Graftekens, artikel 26, Paragraaf 2 stelt: *“Alleen het college van burgemeester en schepenen regelt de bestemming van het aan de gemeente toevallende materiaal. Het college van burgemeester en schepenen maakt hierbij een lijst op van graven met lokaal historisch belang die als kleine onroerende erfgoedelementen kunnen worden beschouwd. De graven op deze lijst dienen 50 jaar te worden bewaard en onderhouden door de gemeenteoverheid. Deze termijn kan worden verlengd. Bij ontstentenis van deze lijst kan het initiatief tot opmaak ervan genomen worden door de Vlaamse regering of haar gemachtigde. Deze lijst wordt bekrachtigd door het college van burgemeester en schepenen. De Vlaamse regering bepaalt de voorwaarden voor de lijsten van graven met lokaal historisch belang.”* De voorwaarden waarover sprake zijn verduidelijkt in het uitvoeringsbesluit van 14 mei 2004 (zie onder).

- Het decreet van 2004 voorzorg dat alle bijzettingvormen op elke begraafplaats moesten worden aangeboden, zowel de begraving als de asbijzettingen. Dat verhinderde bijvoorbeeld de omvorming van bestaande gebouwen tot columbaria. *“Daarom is een versoepeling van artikel 2 van het Begraafplaatsendecreet wenselijk in die zin dat niet elke individuele gemeentelijke begraafplaats alle mogelijke vormen van lijkbezorging mogelijk moet maken. Wel moet iedere gemeente op de totaliteit van de begraafplaatsen op zijn grondgebied in voldoende ruimte voorzien voor alle decretaal mogelijke vormen van lijkbezorging”*. De herbestemming van parochiekerken tot urnenkerken werd in het voorstel van decreet expliciet vermeld als voorbeeld.
- De indianen merkten op dat de gemeenten begraafplaatsen sloten waar voor een bepaalde bijzettingvorm geen plaats meer was, terwijl er voor andere bijzettingvormen wel nog ruimte beschikbaar was. Aan die problematiek werd tegemoet gekomen. *“Ten gevolge van de voorgestelde wijziging van artikel 2 dat elke gemeente op de totaliteit van haar begraafplaatsen alle vormen van lijkbezorging moet aanbieden, lijkt het de indianen van dit voorstel van decreet wenselijk dat de gemeente een gesloten begraafplaats nog kan blijven gebruiken voor die vormen van lijkbezorging waarvoor er nog ruimte is”*.

Tijdens de bespreking van de decreetwijziging in de Commissie voor Bestuurszaken, Binnenlands Bestuur, Inburgering en Stedenbouw⁶³ beaamden de sprekers van alle partijen de meerwaarde van de decreetwijziging. Er werd benadrukt dat:

- De gemeenteraad uitdrukkelijk bevoegd is om specifieke funeraire zones af te bakenen.
- De decreetswijziging belangrijk is voor het bestendigen van het funerair erfgoed. Funerair erfgoed *“wordt vandaag sterk onderschat en is vaak onbekend en onbemind. Dit voorstel van decreet kan ertoe bijdragen dat het funerair erfgoed opnieuw naar waarde wordt geschat”*.

Het uitvoeringsbesluit van 14 mei 2004

Het *Besluit van de Vlaamse Regering tot organisatie, inrichting en beheer van begraafplaatsen en crematoria van 14 mei 2004* verduidelijkt het decreet van januari 2004. Volgende artikels zijn relevant voor het behoud van het onroerend erfgoed:

- Voor de (gedeeltelijke) ruiming van een begraafplaats moet een draaiboek gemaakt worden. Dat draaiboek bepaalt onder andere wat er met menselijke resten en waardevolle voorwerpen gebeurt (art. 13). Het begrip ‘waardevolle voorwerpen’ wordt niet verder omschreven. Daartoe behoren wellicht ook archeologische menselijke resten, grafgraven en materiële sporen van begrafenisrituelen en graftekens.
- Het draaiboek kan parallel lopen met het beheersplan zoals voorzien in het *Onroerenderfgoeddecreet* (artikel 8.1.1-3, zie onder 2.4). De gemeente kan indien nodig het draaiboek en de beheersplannen uit het *Onroerenderfgoeddecreet*, het Bosdecreet en het Decreet op het natuurbehoud bundelen als één geïntegreerd beheersplan.
- Krijgt de begraafplaats na sluiting een andere functie dan parkgebied, dan moet ze ontbeend worden (art. 17). Bij inrichting als groenzone kunnen de menselijke resten blijven liggen.
- Hoofdstuk VIII *Graven met lokaal historisch belang* gaat verder in op het aanwezige funerair erfgoed:
  - *“Art. 46. De lijsten van graven met lokaal historisch belang bedoeld in artikel 26, §2, van het decreet bevatten de graven met een historische, artistieke, volkskundige of socio-culturele waarde die niet beschermd zijn als monument overeenkomstig het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten.*
  - *Art. 47. De lijst met graven van lokaal historisch belang bevat:*
    - *Informatie over een eventuele concessie en de begraven personen;*
    - *Informatie over de bouwfysische toestand;*
    - *Informatie over het grafteken;*
    - *Een bondige omschrijving van het lokaal historisch belang;*
    - *Een foto;*
    - *De graven van historisch belang worden tevens aangegeven op een plan van de begraafplaats.*
  - *Art. 48. Een afschrift van de bekrachtigde lijst met plan wordt bezorgd aan de Vlaamse minister, bevoegd voor de Monumenten en Landschappen. Graven vermeld op de lijst van graven van lokaal historisch belang waarvan het behoud uiteindelijk toch van algemeen belang blijkt te zijn en die als zodanig beschermd worden als monument, worden op het moment van definitieve bescherming van rechtswege geschrapt van de lijst.”*

⁶³ Vlaams parlement, stuk 823 (2015-2016) – Nr 2, 7 oktober 2016 (2016-2017), Verslag namens de Commissie voor bestuurszaken, Binnenlands Bestuur, Inburgering en Stedenbouw over het voorstel van decreet houdende wijziging van het decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging.

De Omzendbrief B.A. 2006/03, van 10 maart 2006 betreffende de toepassing van het decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging en de uitvoeringsbesluiten, verduidelijkt het decreet en het uitvoeringsbesluit.

- Een expliciete omheining van een begraafplaats is niet langer nodig. Bestaande ommuringen kunnen behouden blijven (Punt 5).
- Indien de overledene geen expliciete lijkbezorging verkoos, kan de gemeente bij ontknekeling de resten cremieren. In de andere gevallen dient de gemeente ze te begraven in een ossuarium of knekelput (IV begraven, Punt 4).
- De gemeente mag slechts de algemene esthetiek en ordening van een begraafplaats bepalen. Ze kan dus normen vastleggen voor de graftekens, maar geen types of materialen voorschrijven voor de volledige begraafplaats. De gemeente kan wel voorschriften per perceel uitwerken voor zover er voldoende keuzemogelijkheid is voor de nabestaanden op de begraafplaats als geheel (VI. Graftekens, punt 3).
- De omzendbrief gaat dieper in op het eigendomsrecht van de grafstenen (VI. Graftekens, punt 5):
  - Het college van burgemeester en schepenen beschikt vrij over de graftekens die eigendom van de gemeente zijn;
  - De omzendbrief verwijst naar het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten, inclusief de regeling inzake kleine onroerendergoed-elementen;
  - Het belang van de lijst van graven met lokaal belang wordt benadrukt. Zij hebben volgens de omzendbrief een functie binnen de lokale gemeenschap, zijn een uiting van artistieke inzichten, tijdgeest of economische uitstraling. Bij ontstentenis van initiatief kan de Vlaamse Regering of haar gemachtigde zelf een dergelijke lijst opmaken. *“Die door de Vlaamse Regering of haar gemachtigde opgestelde lijst moet wel worden bekrachtigd door het college van burgemeester en schepenen.”*;
  - Er wordt benadrukt *“Uit die lijst met graven van lokaal historisch belang vloeien enkele rechtsgevolgen voort. Zo moeten de graven vijftig jaar bewaard worden en door de gemeenteverheid onderhouden (deze termijn is verlengbaar, maar niet noodzakelijk opnieuw met vijftig jaar). Anderzijds betekent de instelling van deze lijst geenszins dat er een meldingsplicht is van het gemeentebestuur telkens als men graven wil ontruimen (zie artikel 18) of dat die lijst het ontruimen van een oude begraafplaats kan verhinderen (artikel 5). De op de lijst vermelde graven moeten in dit laatste geval wel worden overgebracht naar de nieuwe begraafplaats.”*;
- Tot slot wijst de omzendbrief er op dat een begraafplaats een neutraal karakter heeft. De gelijke toegang tot de gemeentelijke begraafplaats moet voor iedereen gegarandeerd worden. De omzendbrief laat toe dat de gemeente aparte percelen voorziet voor bepaalde doelgroepen. De gemeente kan echter niemand verplichten voor een bepaald perceel te kiezen. De keuze van de locatie is het voorrecht van de overledene tijdens zijn leven of zijn nabestaanden.

2.1.2 Analyse van de wetgeving betreffende de begraafplaatsen en de lijkbezorging in het licht van het funerair erfgoed

‘Gebruik is het beste behoud’ is een gekende visie in de onroerendergoedzorg. Dat geldt voor al het erfgoed, ook het funerair erfgoed. Zolang een begraafplaats gebruikt wordt, ‘leeft’ de site in het hoofd van de mensen. Het blijft een actieve erfgoedplek en geen afstandelijk museum.

Soms zijn er, ter behoud en versterking van dat erfgoed, wel randvoorwaarden aan dat gebruik verbonden. Het *Decreet op de lijkbezorging en de begraafplaatsen* voorziet in die mogelijkheid. Het decreet biedt mogelijkheden voor een genuanceerd beleid dat rekening houdt met de erfgoedwaarden van een zone of een volledige site.

Er is ruimte voor variatie

Anders gebruik van verschillende begraafplaatsen

Het decreet voorziet in artikel 2 dat *"het geheel van begraafplaatsen op het grondgebied van een gemeente [...] alle vormen van lijkbezorging [moet] kunnen aanbieden"*. Een gemeente kan dus beslissen dat een begraafplaats open blijft voor één bepaalde vorm van bijzettingen maar niet voor een andere.

Zo kan een begraafplaats bijvoorbeeld gesloten worden voor begravingen, maar verder gebruikt worden voor asbijzettingen. Asbijzettingen hebben immers een lagere impact op een site dan lijkbegravingen:

- Asurnen kunnen mogelijk in bestaande grafkelders worden bijgezet.
- Asverstrooiingen zijn nog minder ingrijpend. Er dient niet ontkneld te worden en het archeologisch ondergronds depot blijft behouden.

De gemeente moet dan wel een andere begraafplaats hebben waar begravingen wel mogelijk zijn.

Variatie in zones op een begraafplaats

Volgens artikel 25 mag de gemeente afmetingen en materialen van graftekens vastleggen. De omzendbrief uit 2006 stelt duidelijk dat de gemeente voor één zone striktere regels kan opleggen dan in andere zones. Enkel het esthetisch uitzicht en de ordening van de begraafplaats mag daarvoor de reden zijn.

Een gemeenten kan dus afwijkende regels voor bepaalde graftekens of zones opstellen. Zones met een hoge erfgoedwaarde kunnen bijvoorbeeld opgewaardeerd worden door op vrije plaatsen enkel nieuwe graftekens op te richten die rekening houden met het visuele ritme in een rij graftekens en/of het overheersende materiaal in de rij.

- In een zone met grote en hoge hardstenen graftekens kan bijvoorbeeld toegelaten en zelfs verplicht worden dat het kopstuk één tot twee meter hoog moet zijn.
- In een zone met overheersend graftekens in blauwe hardsteen, aangevuld met brons en marmer kan het materiaalgebruik beperkt worden tot diezelfde materialen.

Niemand kan verplicht worden in die zones bijgezet te worden. Iemand die met de richtlijnen niet akkoord gaat, kan op een deel van de begraafplaats bijgezet worden waar andere regels gelden.

De mogelijkheid tot zonering heeft een aantal voordelen voor de erfgoedzorg op begraafplaatsen:

- Erfgoed verhindert het gebruik van een begraafplaats niet. De primaire functie – lijkbezorging – wordt voortgezet met aandacht voor het funerair erfgoed.
- Een definitieve sluiting van de begraafplaats gebeurt pas wanneer geen enkele bijzettingvorm nog mogelijk is. Voor asverstrooiing is er geen moment waarop plaatsgebrek kan optreden.
- Erfgoedzones kunnen worden gevrijwaard van nieuwe, ingrijpende grondbijzettingen.
  - De asbijzetting en asverstrooiing berokkenen minder schade aan bodemarchief.
  - Grafconcessies met behoud van het grafteken kunnen bijvoorbeeld enkel verlengd worden of aangeboden worden voor asbijzettingen in een bestaande kelder of uitstrooiing in de graftuin.
  - Kerkhoven die 1784 gesloten werden, kunnen hun oude functie terug opnemen.
  - Archeologische funeraire sites kunnen als moderne begraafplaats heropend worden.
- In erfgoedzones kunnen regels worden opgesteld die het erfgoed ten goede komen.
- Beschermd panden, bijvoorbeeld ontwijde kerken, kunnen ingericht worden als columbarium.
- Enzovoort.

De wetgever legt in het decreet (artikel 26) en het uitvoeringsbesluit (artikel 46 tot en met 48) een stimulans voor de uitbouw van een lokaal funerair erfgoedbeleid. De wetgever creëert een kader, de gemeente moet dat verder uitwerken.

Een tweede belangrijke doelstelling is de bewaring van de graftekens op die lokale inventaris. Het decreet en het uitvoeringsbesluit zorgen opnieuw voor een kader waar de gemeente mee aan de slag moet:

De gemeente kan dus beslissen over de graad van bewaring van zijn funerair erfgoed:

- Een restauratieve doorgedreven aanpak.
- Een genuanceerde aanpak met verschillende beheersopties.
- Een conserverende minimale aanpak.

De gemeente kan vrij beslissen om:

- Een grafteken in haar bezit te bewaren en te beheren.
- Een graf terug in concessie te geven, met behoud van het grafteken. Sommige gemeenten gebruiken hiervoor de term 'bruikleen': het graf of de grafkelder wordt opnieuw benut en voor de tijd van de concessie wordt het grafteken in bruikleen gegeven. De gemeente kan zelfstandig beslissen wie het onderhoud betaalt, zichzelf of de nieuwe concessiehouder.

Het uitvoeringsbesluit (art. 48) stelt dat bij een bescherming als monument een grafteken van de lokale lijst van het funerair erfgoed wordt verwijderd. Het grafteken wordt dan beheerd volgens het *Onroerenderfgoeddecreet* (zie onder, 2.4). Bij een bescherming als stads-, dorpsgezicht of landschap moet de gemeente wel nog steeds een lokale lijst van funerair erfgoed opstellen.

De concessie: kansen voor erfgoedbeheer

De concessie die in het decreet (art. 6) ingeschreven staat, is belangrijk in het beheer van funerair erfgoed. Zoals hoger blijkt kan de gemeente kiezen voor 'bruikleen' van graftekens. Er komt dan een nieuwe concessiehouder. Het is een win-win-situatie waarbij:

- Graven en graftekens terug gebruikt worden voor hun primaire functie.
- De erfgoedkwaliteiten van de begraafplaats worden bevestigd.
- Het draagvlak voor funerair erfgoed wordt vergroot.
- Duurzaamheid voorop staat.
- Nabestaanden een grafteken kunnen kiezen dat ze zich anders niet financieel kunnen veroorloven.

Op verschillende facetten wordt in volgende hoofdstukken nog ingegaan. Hier lichten we kort het principe ‘concessie’ toe.

Het decreet, noch het uitvoeringsbesluit of de omzendbrief geven een omschrijving van wat een 'concessie' is. Het decreet (art. 6) bepaalt dat het verlenen van concessies en dus ook het vaststellen van de concessievoorwaarden tot de bevoegdheid van de beheerder, meestal de gemeente behoort.

Volgens jurist Patrick De Pooter is een grafconcessie “een extra-patrimoniaal recht, een sui generis. Dat impliceert dat geconcedeerde graven als een speciaal soort goederen moeten beschouwd worden, die buiten de gewone rechtsregels betreffende eigendom, de vrije beschikking over goederen en buiten de handel vallen”⁶⁴.

Het Loketboek *Lijkbezorging en begraafplaatsen* zegt wat een concessie niet is: “Door het verlenen van concessies verkoopt of verhuurt de gemeentelijke overheid het perceel op de begraafplaats niet. Er ontstaat een soort van bruikleen of gebruiksrecht.”⁶⁵

⁶⁴ DE POOTER P. 1999: Juridische aspecten van het funerair erfgoed in: VCM, *Zesde ontmoetingsdag van de VCM: Funerair erfgoed*, s.l.

⁶⁵ VERBEEK M. 2016: *Loketboek Lijkbezorging en begraafplaatsen*, Brugge, 89.

De gemeentelijke verordeningen hanteren meerdere definities van wat een concessie volgens de gemeente al dan niet is. Enkele voorbeelden:

- Oostende: *"Grafconcessie: een door de Burgemeester aangewezen perceel van een stedelijke begraafplaats dat gedurende de opgegeven periode door de gemeentelijke overheid in gebruik wordt gegeven voor de begraving van personen die daartoe krachtens artikel 6 van het Decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging, in aanmerking komen."*; ⁶⁶
- Ternat: *"Het verlenen van een concessie door de gemeentelijke overheid houdt de toekenning in van de ingebruikneming van een nis of perceel grond voor opberging van niet-gecremeerde of gecremeerde lichamen maar houdt geen verhuring noch verkoop in. Er mag aan de concessie nooit een andere bestemming worden gegeven dan die waarvoor ze werd verleend. De concessies zijn onoverdraagbaar."*; ⁶⁷
- Brugge: *"Grafconcessie: een door de burgemeester aangewezen perceel grond op een stedelijke begraafplaats voor de begraving van het stoffelijke overschot van een overleden persoon. Grafvergunning: de door de gemeentelijke overheid eenzijdig verstrekte toestemming om de onder de voorwaarden van de verordening gebruiksrechten te doen gelden betreffende begraving op één van de stedelijke begraafplaatsen."*; ⁶⁸
- Crematorium Westlede: *"Artikel 4: Het verlenen van een grafconcessie door IGS Westlede houdt geen verhuring noch een verkoop in."* ⁶⁹

De gemeente bepaalt in haar gemeentelijk-, politie- of begraafplaatsreglement zelfstandig welke rechten en plichten zij verbindt aan een concessie, evenals de kostprijs en looptijd. De gemeente kan dus ook maatregelen nemen die het funerair erfgoed ten goede komen. Zo kan de gemeente bijvoorbeeld bepalen dat:

- Een grafteken moet bewaard blijven bij herbruik van de concessie.
- Hoe het grafteken moet hersteld worden.
- Welke materialen en afmetingen moeten gebruikt worden met het oog op het bewaren van de 'erfgoedzone'.

Enkele kanttekeningen uit de praktijk

In de praktijk bleef het artikel 26 uit het decreet van 6 januari 2004 – de inventarisatie van het lokaal funerair erfgoed en de daaruit volgende bewaring – vaak dode letter. Oorzaak daarvan zijn enkele onduidelijkheden in de tekst en heel wat praktische uitdagingen. Als gevolg daarvan worden:

- Zeer diverse en onderling onvergelykbare inventarissen opgesteld.
- De lokale lijsten zelden of nooit ter kennisgeving voorgelegd aan de minister waardoor de bewaring van het funerair erfgoed in het gedrang komt.

⁶⁶ 23/04/2010 Politieverordening Oostende begraafplaatsen [online], <http://www.kustcodex.be/kustcodex-consult/plainWettekstServlet?wetekstId=44721&lang=nl> (geraadpleegd op 22 april 2020).

⁶⁷ Gemeentelijk reglement betreffende begraafplaatsen TERNAT, s.d. [online], <https://docplayer.nl/24770797-Gemeentelijk-reglement-betreffende-begraafplaatsen-ternat.html> (geraadpleegd op 22 april 2020).

⁶⁸ *Politieverordening op de begraafplaatsen en de lijkbezorging, goedkeuring in de gemeenteraad [van Brugge] van 29 november 2004* [online], https://www.brugge.be/files/uploads/document/politieverordening_begraafplaatsen_1.pdf (geraadpleegd op 22 april 2020).

⁶⁹ Reglement begraafplaats [online], <https://www.westlede.be/lochristi-begraafplaats-reglement> (geraadpleegd op 22 april 2020).

De wetgeving is onduidelijk op volgende punten:

- Er zijn geen selectiecriteria, een inventarisatiemethodologie en een kwaliteitscontrole voorzien. Iedere onderzoeker volgt daarbij zijn eigen selectiecriteria en methodologie waardoor uniformiteit niet bestaat. Het decreet voorziet geen deadline voor de opstelling van de lokale inventaris funerair erfgoed.
- Zowel stimulerende als handhavende maatregelen ontbreken. Er zijn geen gevolgen voor de gemeenten die geen inventaris opstellen of deze niet voorleggen aan de minister.
- Indien de gemeente geen inventaris opstelt, kan de Vlaamse Overheid die taak op zich nemen. Het decreet bepaalde echter niet:
  - Welk agentschap die taak moet opnemen: is dit het agentschap Binnenlands Bestuur dat verantwoordelijk is voor de begraafplaatsen of het agentschap Onroerend Erfgoed dat ervaring heeft met de opmaak van erfgoedinventarissen?
  - Er is niet voorzien dat de gemeente verplicht is om de inventaris die de Vlaamse Overheid opstelt, goed te keuren en de eruit voortvloeiende beheersdaden te stellen.
- De te volgen procedure om de inventarissen aan de minister voor te leggen is niet uitgewerkt. Er is niet bepaald wat er van de minister verwacht wordt. Als gevolg daarvan:
  - Heeft het agentschap Onroerend Erfgoed, noch het agentschap Binnenlands Bestuur, een procedure uitgewerkt die toelaat de inventarissen te verwerken en aan de bevoegde minister te bezorgen.
  - Heeft geen van beide administraties een volledig overzicht op het aantal opgemaakte gemeentelijke inventarissen.
- Gemeentebesturen zijn verplicht om de graftekens op de lokale lijst 50 jaar te bewaren en te onderhouden, maar:
  - De termen 'bewaren' en 'onderhouden' blijken voor vele gemeentebesturen onduidelijk. Wordt daarmee behoud bedoeld zonder herstel of met een volledige restauratie? Is het opslaan van een grafteken in een magazijn ook behoud? Wie onderhoudt het grafteken: de gemeente zelf of een nieuwe concessiehouder?
  - Vele gemeentebesturen schrikken terug voor de potentiële kost van het bewaren en onderhouden van de graftekens en maken daarom geen werk van de inventaris.
  - Vaak zijn de gemeentelijke ambtenaren die verantwoordelijk zijn voor de begraafplaats niet bevoegd voor het gemeentelijk erfgoed.
- De controle op de uitvoering van het decreet ligt bij de provinciegouverneur, gezien Onroerend Erfgoed een grondgebonden materie is.⁷⁰ De inventaris moet dan weer voorgelegd worden aan de Vlaamse minister.
- Er is geen financiële tussenkomst voorzien voor het onderhoud van de graven van lokaal historisch belang.⁷¹

Tot slot is er het probleem van het ondergrondse archeologische depot dat in het *Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging* niet is opgenomen. Het uitvoeringsbesluit van 14 mei 2004 spreekt steeds van ‘graven’ en niet van ‘graftekens’. Uit het uitvoeringsbesluit blijkt dat graf, bijzetting en

⁷⁰ VANDEPLASSCHE A. 2015: *Herbruik van een concessie met grafteken een behouds- en onderhoudsmaatregel op onze begraafplaatsen*, onuitgegeven masterverhandeling, Universiteit Antwerpen.

⁷¹ Uit de beleidsbrief 2003-2004 van de toenmalige minister Paul Van Grembergen blijkt de bedoeling een onderhoudspremieregeling uit te werken voor dat kwetsbare onbeschermde erfgoed. In het Ontwerp van decreet goedgekeurd door de Vlaamse regering op 26 september 2003 en in de bijgaande Memorie van toelichting, was er nog sprake van een premie voor 'kleine onroerende erfgoedelementen'. Er zouden eveneens richtlijnen voor het beheer van funerair erfgoed worden uitgewerkt. Op basis daarvan zouden gemeenten in staat moeten zijn beheersplannen op te maken voor hun funerair erfgoed. Die plannen werden nooit verder uitgewerkt. VAN GREMBERGEN P. 2013: *Beleidsbrief Monumenten, Landschappen en Archeologie Beleidsprioriteiten 2003-2004* [online], <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2003-2004/g1915-1.pdf> (geraadpleegd op 22 april 2020).

grafteken als een eenheid wordt beschouwd. Het decreet (art. 18) voorziet niet in een archeologische of wetenschappelijke begeleiding bij ontgraving wat nefast is voor het archeologisch erfgoed.

2.2 BURGERLIJK WETBOEK

Voor de wetgeving op de ruimtelijke ordening en het onroerend erfgoed is het belangrijk vast te stellen of begraafplaatsen, graven en graftekens roerend of onroerend zijn. Het burgerlijk wetboek geeft daarop antwoord: een begraafplaats en de graftekens zijn **onroerende goederen**.⁷²

De artikels 517 en 518 maken de begraafplaats onroerend:

- *“Goederen zijn onroerend, of uit hun aard, of door hun bestemming, of door het voorwerp waarop zij betrekking hebben.”* (art. 517);
- *“Onroerend uit hun aard zijn gronderven en gebouwen.”* (art. 518).

De graftekens zijn onroerend door de artikels 524, 525 en 526:

- *“Onroerend door bestemming zijn ook alle roerende voorwerpen die de eigenaar blijvend aan het erf verbonden heeft.” (art. 524);*
- *“De eigenaar wordt geacht roerende voorwerpen blijvend aan zijn erf verbonden te hebben, wanneer zij daaraan met gips, kalk of cement zijn bevestigd, of wanneer men deze voorwerpen niet kan losmaken zonder die zelf of het gedeelte van het erf waaraan zij verbonden zijn, te breken of te beschadigen.” (art. 525);*
- *“Onroerend door het voorwerp waarop zij betrekking hebben, zijn: het vruchtgebruik van onroerende goederen; Erfdienstbaarheden of grondlasten; Rechtsvorderingen die strekken tot het opeisen van een onroerend goed.” (art. 526);*

⁷² Het burgerlijk wetboek, artikel 517-526 [online], https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1804032131&table_name=wet (geraadpleegd op 14 april 2020).

2.3 DE RUIMTELIJKE ORDENING

De Vlaamse overheid organiseert de ruimtelijke ordening. Sinds 2009 is het basisdocument hiervoor de Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening, aangevuld met besluiten en omzendbrieven. We bekijken welke documenten relevant zijn met betrekking tot de inrichting van begraafplaatsen en het funerair erfgoed.

2.3.1 Codex, besluiten en omzendbrieven

De omzendbrief van 8 juli 1997 bepaalt het **grondgebruik** in Vlaanderen. Begraafplaatsen behoren tot *Gebieden voor gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen*. De omzendbrief benadrukt dat een begraafplaats niet thuis hoort in een woongebied en bij voorkeur erbuiten ligt of afgeschermd wordt door een bufferzone.⁷³

De Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening van 15 mei 2009 (en haar wijzigingen) regelt de ruimtelijke ordening in Vlaanderen.⁷⁴ De Codex voorziet geen specifieke voorwaarden voor de vergunning van de opening, de ruiming, de sloop of de sluiting van begraafplaatsen. De Codex bevat wel enkele artikels die onrechtstreeks relevant zijn voor funerair erfgoed:

- Wat is een **constructie**? Volgens artikel 4.1.1 3° zijn graftekens constructies. Een constructie is *"een gebouw, een bouwwerk, een vaste inrichting, een verharding, een publiciteitsinrichting of uithangbord, al dan niet bestaande uit duurzame materialen, in de grond ingebouwd, aan de grond bevestigd of op de grond steunend omwille van de stabiliteit, en bestemd om ter plaatse te blijven staan of liggen, ook al kan het goed uit elkaar genomen worden, verplaatst worden, of is het goed volledig ondergronds."*
- Wanneer moet je een **vergunning** aanvragen? Artikel 4.2.1 somt de werken op. Relevant voor begraafplaatsen is artikel 1.:
  - "1° De hiernavolgende bouwwerken [...] met uitzondering van onderhoudswerken:
    - a) het optrekken of plaatsen van een constructie,
    - b) het functioneel samenbrengen van materialen waardoor een constructie ontstaat,
    - c) het afbreken, herbouwen, verbouwen en uitbreiden van een constructie;
  - 4° Het reliëf van de bodem aanmerkelijk wijzigen, onder meer door de bodem aan te vullen, op te hogen, uit te graven of uit te diepen waarbij de aard of de functie van het terrein wijzigt;
  - 5° De hoofdfunctie van een bebouwd onroerend goed geheel of gedeeltelijk wijzigen."

Het besluit van de Vlaamse regering van 14 april 2000 specificeert wanneer een vergunning noodzakelijk is bij **functiewijziging**. De wijziging van elke hoofdfunctie naar de functie *"gebieden voor gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen"* (= begraafplaatsen) of andersom is vergunningplichtig: *"Art. 2. § 1. Een stedenbouwkundige vergunning is nodig als één van de hierna vermelde hoofdfuncties van een onroerend bebouwd goed geheel of gedeeltelijk wordt gewijzigd in een andere hierna vermelde hoofdfunctie. Worden als hoofdfunctie beschouwd: 1° wonen; 2° verblijfsrecreatie; 3° dagrecreatie, met inbegrip van sport; 4° land- en tuinbouw in de ruime zin; 5° detailhandel; 6° dancing, restaurant en café; 7° kantoorfunctie, dienstverlening en vrije beroepen; 8°*

---

⁷³ VLAAMSE OVERHEID 1997: Omzendbrief betreffende de inrichting en de toepassing van de ontwerpgeroestplannen en gewestplannen [online], http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1997070838&table_name=wet (geraadpleegd op 22 april 2020).

⁷⁴ VLAAMSE OVERHEID 2020: Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening [online], <https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1018245.html> (geraadpleegd op 25 maart 2020).

industrie en bedrijvigheid; 9° gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen; 10° militaire functie.”⁷⁵

Voor welke werken is **geen vergunning** nodig? Dat is bepaald in het *Besluit van de Vlaamse Regering tot bepaling van handelingen waarvoor geen stedenbouwkundige vergunning nodig is* (16/7/2010). Er is geen vergunning nodig voor herinrichting van begraafplaatsen die in de juiste hoofdzone liggen: *“de herinrichting van de volgende al dan niet omheinde terreinen, als er geen gebouwen opgericht worden en als de herinrichting eigen is aan de functie van het terrein: 1° openbare begraafplaatsen ...”* (art.8).⁷⁶

Het bijhorende *Verslag aan de Vlaamse Regering*⁷⁷ vult dit verder aan met: "Voor elk van de omschreven terreinen geldt dat de bestemming reeds is gerealiseerd waardoor de ruimtelijke afweging al is gebeurd. Daarnaast dient de herinrichting tevens te staan in functie van het (vergunde) gebruik van het terrein en kunnen geen constructies vreemd aan de functie van het terrein zonder vergunning opgericht worden. Vormen van herinrichten van reeds ingericht terreinen zijn:

- De heraanleg van paden in een openbaar park.
- De plaatsing van speeltoestellen en zitbanken op een speelterrein.
- Het plaatsen van een nieuwe attractie in een pretpark.
- De heraanleg van een vergund voetbalterrein.
- Het plaatsen van zitbanken op een golfterrein.
- Het plaatsen van pic-nic accommodatie binnen een provinciaal recreatiedomein.
- Herschikken van brandstofbevoorradingsinfrastructuur op een luchthaventerrein.
- ...”

Het besluit maakt **een afbraak wel vergunningsplichtig** in volgende situaties:

"Art. 13.2. Een stedenbouwkundige vergunning is niet nodig voor de volledige afbraak van vrijstaande bouwwerken of constructies, op voorwaarde dat aan al de volgende vereisten voldaan is :

- 1° het betreft geen kleine elementen en constructies, geïsoleerd of deel uitmakend van een geheel, die van belang zijn voor de kwaliteit van de leefomgeving, een volkskundige, historische of esthetische waarde hebben, als referentie dienen voor de bevolking van een buurt of wijk, of bijdragen tot het gevoel van een plaatselijke bevolking tot een bepaalde plek te behoren, zoals fontein, kiosken, pompen, putten, kruisen, calvaries, veldkapellen, standbeelden, wegwijzers, schandpalen, grenspalen, mijlpalen, lantaarnpalen, uurwerken, klokkenspelen, zonnewijzers, hekkens, omheiningsmuren, luifels, **graven**, herkenningstekens van merkwaardige gebeurtenissen uit het verleden, balies, straatmeubilair, waterkunstwerkjes, bakhuizen, houtskeletbouw, koetshuizen, oranierieën, priëlen, ijskelders;

⁷⁵ VLAAMSE OVERHEID 2000: *Besluit van de Vlaamse Regering van 14 april 2000 tot bepaling van de vergunningplichtige funktiewijzigingen* [online], http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=2000041435&table_name=wet (geraadpleegd op 15 april 2020).

⁷⁶ VLAAMSE OVERHEID 2010: *Besluit van de Vlaamse Regering tot bepaling van handelingen waarvoor geen stedenbouwkundige vergunning nodig is* [online], <https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1019375.html#H1050394> (geraadpleegd op 15 april 2020).

⁷⁷ MUYTERS P. 2010: *Verslag aan de Vlaamse regering* [online], <https://www.ruimtelijkeordening.be/NL/Beleid/Wetgeving/Uitvoeringsbesluiten/Vergunningen/b-Vrijstelling-vergunningsplicht-1dec2010> (geraadpleegd op 31 juli 2017).

- 2° het betreft geen gebouwen of constructies die opgenomen zijn in de inventaris van het bouwkundig erfgoed, vastgesteld met toepassing van artikel 4.1.1 van het decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed;
- 3° de grondoppervlakte bedraagt minder dan 100 vierkante meter.“

2.3.2 Analyse van de Vlaamse Codex Ruimtelijke ordening in het licht van het funerair erfgoed

De Codex heeft een aantal gevolgen voor het funeraire erfgoed.

- Er is een vergunning nodig voor elke functiewijziging naar *“gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen”*. Enkel in die zone mag een begraafplaats worden opgericht.
- Er is geen vergunning nodig voor de omzetting van *“gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen”* (=begraafplaatsen) naar *“groene ruimten”*. Voor de omzetting naar een andere hoofdfunctie is er wel een vergunning nodig. Deze vrijstelling is relevant in het kader van de herbestemming en vergroening van (gesloten) begraafplaatsen. De omzendbrief van 8 juli 1997 geeft daarvoor de nodige interpretatie:⁷⁸
  - Dorpspleinen vallen onder de definitie van *‘groene ruimten’* (art. 5.1.0);
  - Parkgebieden zijn gebieden die *“in hun staat bewaard worden of zijn bestemd om zodanig ingericht te worden, dat ze, in de al dan niet verstedelijkte gebieden, hun sociale functie vervullen”* (art. 14.4.4) terwijl groengebieden *“bestemd [zijn] voor het behoud, de bescherming en het herstel van het natuurlijk milieu”* (art. 13.4.3). Ook het herstel van natuurwaarden kan het doel zijn van een omzetting naar ‘groengebied’;
  - Begraafplaatsen behoren tot de half-natuurlijke landschappen waar de vegetatiestructuur grotendeels antropogeen bepaald is (art. 13),⁷⁹ maar waar niettemin een spontane fauna en flora aanwezig zijn.⁸⁰
- Er is een stedenbouwkundige vergunning nodig wanneer constructies worden opgericht of afgebroken (ommuring, herdenkingsgebouw, columbarium, ...) of wijzigingen aan het reliëf worden aangebracht.
- Graftekens zijn ‘constructies’ (Codex, art. 4.1.1 3°).
- Een vergunning is niet nodig bij de herinrichting van een begraafplaats.⁸¹ Heraanleg wordt in de regelgeving niet verklaard, maar heeft als gangbare betekenis *“het terug aanleggen, anders indelen, vernieuwen, van een straat, plein, tuin, enz.”*⁸² Het artikel dient met betrekking tot begraafplaatsen naar de geest van de wet gelezen te worden als heraanleg en wijzigen van paden en beplanting, plaatsen van banken, plaatsen van nieuwe graftekens, enzovoort.
- Een vergunning is steeds nodig voor de sloop en de afbraak van individuele historische graftekens én de sloop en afbraak van volledige begraafplaatsen. Dat volgt uit volgende redenering:

⁷⁸ VLAAMSE OVERHEID 1997: *Omzendbrief betreffende de inrichting en de toepassing van de ontwerp-gewestplannen en gewestplannen* [online],

http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1997070838&table_name=wet (geraadpleegd op 15 april 2020).

⁷⁹ Een door de mens uitgeoefende invloed op fauna, flora en bodemgesteldheid van een gebied (<http://www.encyclo.nl/begrip/antropogeen>, geraadpleegd op 22 april 2020).

⁸⁰ Zie ook 3.1.4. Daar wordt ingegaan op de botanische waarde van begraafplaatsen.

⁸¹ VLAAMSE OVERHEID 2010: *Besluit van de Vlaamse Regering tot bepaling van handelingen waarvoor geen stedenbouwkundige vergunning nodig is* [online], <https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1019375.html> (geraadpleegd op 31 juli 2017).

⁸² <http://www.vlaamswaardenboek.be/definitie/toon/12833> (geraadpleegd op 22 april 2020).

- ////////////////////////////////////

2.4 DE ONROERENDERFGOEDZORG

2.4.1 Internationale verdragen, het Onroerendergoeddecreet en het Onroerendergoedbesluit

Verschillende internationale en nationale richtlijnen en wetgevingen zijn van toepassing op het onroerend erfgoed. De internationale richtlijnen hebben vaak invloed op de nationale regelgeving. Ze worden hier daarom in die volgorde behandeld.

De Raad van Europa

Met conventies, verklaringen, verdragen, resoluties en aanbevelingen tekent de Raad van Europa het beleidskader uit voor het behoud en beheer van het Europese erfgoed.⁸³ België ratificeerde de verdragen van Granada (1985)⁸⁴, Firenze⁸⁵ (2000) en Valletta⁸⁶ (1992) en bereidt de ratificatie van het verdrag van Faro (2005) voor. Alle erfgoedconventies zijn door de Vlaamse Regering ondertekend. Dat impliceert dat de Vlaamse regering de verplichting onderschrijft een beleid uit te voeren omtrent onroerend (funerair) erfgoed.

Het *Europees verdrag ter de bescherming van het bouwkundig patrimonium van Europa* (Granada, 3 oktober 1985), beklemtoont de noodzaak voor:

- Een wettelijke regeling tot behoud van bouwkundig erfgoed.
- Wetenschappelijk onderzoek.
- Inventarisatie en bescherming van het bouwkundig erfgoed.
- Het ontwikkelen van samenwerkingsverbanden om de Europese identiteit en samenwerking tussen de lidstaten te bevorderen.

Volgens de *Memorie van toelichting bij het Vlaamse Onroerenderfgoeddecreet* blijft ook in Vlaanderen aandacht nodig voor de verhouding van onroerend erfgoed ten opzichte van andere wetgevingen, functionaliteit, toegankelijkheid en sensibilisatie van de bevolking.⁸⁷

Het *Europees verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed* (Valletta, 16 januari 1992, herzien in 2002) benadrukt zowel de maatschappelijke waarde als het publieke karakter van het archeologische erfgoed.

De *Europese conventie met betrekking tot het landschap* (Firenze, 20 oktober 2000) vertrekt vanuit een zeer ruime omschrijving van 'landschap'. Het verdrag behandelt zowel natuurlijke, culturele als stedelijke omgevingen. Het verdrag streeft naar het behoud en herstel van historische landschappen en het kwalitatief ontwikkelen van nieuwe landschappen.

⁸³ De tekst is gebaseerd op: Vlaams parlement, stuk 1901 (2012-2013), Ontwerp van decreet betreffende het onroerend erfgoed - Memorie van toelichting.

⁸⁴ RAAD VAN EUROPA 1985: *Europees verdrag ter bescherming van het bouwkundig erfgoed van Europa* [online], <https://www.fdfa.be/nl/europees-verdrag-ter-bescherming-van-het-bouwkundig-erfgoed-van-europa> (geraadpleegd op 15 april 2020).

⁸⁵ RAAD VAN EUROPA 2000: *Europese conventie met betrekking tot het landschap* [online], <https://www.fdfa.be/nl/europese-conventie-met-betrekking-tot-het-landschap> (geraadpleegd op 15 april 2020).

⁸⁶ RAAD VAN EUROPA 1992: *Europees verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed* [online], <https://www.fdfa.be/nl/europees-verdrag-inzake-de-bescherming-van-het-archeologisch-erfgoed/herzien> (geraadpleegd op 15 april 2020).

⁸⁷ *Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013* [online], <https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1023317.html> (geraadpleegd op 15 april 2020).

Tot slot is er de *Kaderconventie over de bijdrage van het culturele erfgoed aan de samenleving* (Faro, 27 oktober 2005). Het verdrag gaat ervan uit dat erfgoed een mensenrecht is. Dat houdt ook de plicht in om dat erfgoed te respecteren.

Het Onroerenderfgoeddecreet

Het *Onroerenderfgoeddecreet* van 12 juli 2013 met zijn aanpassingen is de laatste stap in een reeks wetgevingen rond monumenten en landschapszorg die begon in de jaren 1930. De evolutie van de wetgeving is herkenbaar in de beschermde items, hun beschermingsvorm en wijze van beheer.

Een korte historische schets:

- De eerste Belgische monumentenwet dateerde van 7 augustus 1931. De wet voorzag beschermingen als 'monument' en als 'landschap'. Op basis van die wet werd in 1938 de eerste bescherming van een kerkhof als landschap gerealiseerd: het kerkhof rond de Sint-Baafskerk te Zellik samen met de omheiningsmuren.
- De grondwetsherzieningen van 1970, 1980 en 1988 maakten van onroerend erfgoed een gewestmaterie. Vlaanderen werd bevoegd voor erfgoedzorg.
- Met het *Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten* werd de beschermingsvorm 'stads- en dorpsgezicht' ingevoerd. Begraafplaatsen werden vanaf dan vaak beschermd als dorps- of stadsgezicht. De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw met kerkhof in Bree (Gerdingen) werd in 1981 als dorpsgezicht beschermd.
- Een omzendbrief uit 1990 vroeg aan de gemeentebesturen specifiek aandacht te besteden aan het verdwijnend funerair erfgoed.
- Het *Besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993* introduceerde voor de eerste keer beheersvoorschriften met betrekking tot begraafplaatsen en grafmonumenten (Hoofdstuk VII, art. 27 tot en met 29).
- Het *Besluit van de Vlaamse Regering van 14 december 2001 houdende vaststelling van het premiestelsel voor restauratiewerkzaamheden aan beschermde monumenten* en het *Besluit van de Vlaamse Regering van 17 november 1993 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van monumenten en stads- en dorpsgezichten* voorzagen een verhoogde premie voor beschermde monumenten zonder economisch nut. Daartoe behoorden ook graftekens en ander funerair erfgoed.
- De opdracht tot inventarisatie van het onroerend erfgoed werd ingeschreven in het *Besluit van de Vlaamse regering tot oprichting van het intern verzelfstandigde agentschap zonder rechtspersoonlijkheid Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed* uit 2004.

Op 1 januari 2015 trad het *Onroerenderfgoeddecreet* in werking.⁸⁸ Het decreet werd begeleid door de *Memorie van toelichting bij het ontwerp van decreet betreffende het onroerend erfgoed*⁸⁹ en het *Onroerenderfgoedbesluit* van 16 mei 2014.⁹⁰

Het *Onroerenderfgoeddecreet* is een overkoepelend decreet voor alle vormen van onroerend erfgoed. Dat impliceert dat alle in het decreet (en bijhorend besluit) vermelde bepalingen over onroerend erfgoed ook van toepassing zijn op het funerair onroerend erfgoed. Er is slechts één bepalingen opgenomen die exclusief van toepassing is op funerair erfgoed: de toelatingsplicht voor het ontgraven van skeletten bij gesloten begraafplaatsen en binnenkerkse opgravingen (Artikel 6.2.13).

⁸⁸ *Het Onroerendfgoeddecreet van 12 juli 2013* [online], <https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1023317.html> (geraadpleegd op 16 april 2020).

⁸⁹ Vlaams parlement, stuk 1901 (2012-2013) – Nr 1, 4 februari 2013.

⁹⁰ *Het Onroerenderfgoedbesluit van 16 mei 2014* [online], <https://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1024695&param=inhoud&ref=search> (geraadpleegd op 22 april 2020).

Funerair erfgoed kan door een geheel aan elementen een stads- of dorpsgezicht zijn.

Het decreet somt de erfgoedwaarden op die leiden tot een opname in de inventaris van het onroerend erfgoed of tot bescherming (decreet, art. 2.1. §26). In het *Ministerieel Besluit Inventarismethodologie Bouwkundig Erfgoed*⁹² worden die waarden verduidelijkt. We lichten hier de interpretatie van de verschillende waarden toe vanuit het funerair erfgoed.

De archeologische waarde omvat het ondergrondse funerair erfgoed. Dat kan zowel betrekking hebben op een volledige site als op een individueel graf.

- Een kerkhof heeft een archeologische waarde omdat het bijna zeker ondergrondse graven bevat, maar er kunnen bijvoorbeeld ook bouwsporen van een ouder kerkgebouw zijn.
- Het graf en het grafteken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De archeologische waarde heeft betrekking op het ondergrondse graf.
- Soms zijn bovengronds geen graftekens aanwezig, maar bleven de graven ondergronds wel bewaard. De graven behoren tot de archeologische waarde.
- Over grafrituelen en grafgiften werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen. Vaak zijn bodemresten de belangrijkste informatiebronnen over volkskundige gebruiken, sociale, economische, filosofische context, enzovoort.
- Skeletresten blijven belangrijke primaire informatiebronnen. Ze toetsen de archiefbronnen en vullen ze aan. Zelfs voor de 20ste eeuw zijn skeletresten belangrijke, onafhankelijk tot stand gekomen informatiebronnen die de geschreven archiefbronnen kunnen nuanceren. Archeologische mensenresten geven ook informatie over het leven in vroegere perioden. Grafinhouden en skeletresten laten toe de levensverwachting, ziekte, biologische kenmerken, enzovoort te onderzoeken.

De architecturale waarde betreft de materiële aspecten van de (tuin)architectuur: de typologie, de (bouw)stijl, het oeuvre van een (tuin)architect, het materiaalgebruik, de (bouw)evolutie. Deze waarde omvat zowel de (landschaps)architectuur van de begraafplaats als de individuele bouwkundige elementen en graftekens.

- Bij oude kerkhoven is er aandacht voor de ommuring en omheining, toegangspijlers met poorten, een dodenhuisje, een trappenpartij, de calvarie, plaatsing van de individuele graftekens, enzovoort.

⁹² Ministerieel besluit van 17 juli 2015 tot vaststelling van de inventarismethodologie voor de inventaris van bouwkundig erfgoed, gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad op 3 augustus 2015.

- Een begraafplaats kan een voorbeeld zijn van tuinarchitectuur. Voornamelijk de doelbewuste vormgeving van 18de, 19de en 20ste-eeuwse buitenbegraafplaatsen en kerkhoven zijn voorbeelden van verschillende fases in de tuinarchitectuur. Ze getuigen door hun padenstructuur, perceelindeling, beplanting, poorten, ommuringen, dodenhuisje, herdenkingskapellen en de individuele graftekens van de materiële vormgeving in een bepaalde periode van de funeraire architectuurgeschiedenis.
- Graftekens zijn bouwkundige constructies. De architecturale waarde legt de nadruk op overkoepelende principes en vormgeving in een bepaalde periode. Graftekens kunnen representatief of net uitzonderlijk zijn voor een bepaalde stijl, het materiaalgebruik, een typologie, decoratie, enzovoort in een bepaalde periode.

Artistieke waarde: *"Een onroerend goed heeft artistieke waarde als het getuigt van het kunstzinnige streven van de mens in het verleden".*

Opdat er sprake zou zijn van artistieke waarde moet de maker in een scheppende activiteit verbeelding of gevoelens hebben willen uitdrukken met het werk. Daarbij wordt een beroep gedaan op het menselijk gevoel voor esthetiek. De gehanteerde definitie omvat ook de oudere betekenis van kunst in de zin van 'kunde, vakmanschap of ambacht'. De maker streeft ernaar een gebouw, interieur of tuin een bijzonder fraaie vorm of decoratie te geven. In tegenstelling tot de esthetische waarde vertrekt de definitie vanuit het standpunt van de maker.

Individuele graftekens getuigen van het kunstzinnige streven van architecten, grafmakers, beeldhouwers, bronsgieters, ceramisten, fotografen enzovoort. Ze worden aangetrokken om het grafteken vorm te geven en uit te voeren. Zij realiseren hun artistieke visie in het grafteken. De artistieke waarde plaats graftekens binnen individuele kunstenaarsoeuvres.

Culturele waarde: *"Een onroerend goed heeft culturele waarde als het getuigt van tijd- en regio-gebonden menselijk gedrag".*

De culturele waarde is een algemene, overkoepelende waarde. Veel onroerend erfgoed heeft immers met onze 'cultuur' te maken. Bij de waardering gebruiken we de culturele waarde voor het duiden van grote tendensen en fenomenen. Toch kan de culturele waarde ook toegekend worden aan lokale unieke fenomenen die voor een bepaalde tijdperiode en cultuurgroep zeer belangrijk waren.

Er zijn een aantal gemeenschappelijke redenen waarom de begraafplaats (kerkhoven en buitenbegraafplaatsen) en graftekens culturele waarde hebben:

- Omheen het graf ontstond een grafcultuur. De gewoonten en tradities, de gebruikte symbolen en afbeeldingen zijn tijd- en plaatsgebonden. Ze getuigen van de omgang van een bepaalde bevolkingsgroep met de dood. Net op begraafplaatsen wordt de funeraire cultuur in (semi)permanente materialen veruiterlijkt door middel van grafschriften, symbolen, afbeeldingen, applicaties, enzovoort.
- Vanaf de 19de eeuw getuigt de keuze voor een kerkhof of een begraafplaats van een politieke en filosofische overtuiging.
- Begraafplaatsen getuigen van de standenmaatschappij. De graftekens en hun plaats op de begraafplaats tonen een grafcultuur die onderscheid maak bij de behandeling van de doden op basis van geld en status. De rijken kozen voor een zichtbare, prominente plek onder grote graftekens. De armen kregen een plek achterin, soms zonder grafteken. Indien op een

landschappelijke kenmerken: zichtassen, het grillige, overwoekerde karakter van een pad, schaduwwerking, enzovoort.

- Kerkhoven hebben soms een esthetische waarde gekregen door de combinatie van de dodenakker met de graftekens, de kerk, beplanting, ligging, ommuring, enzovoort.
- Bij buitenbegraafplaatsen kan de esthetische waarde liggen in de planmatig aanleg. Tuinarchitecten legden de kiemen van een esthetische kwaliteit die na verloop van tijd zou ontstaan, bijvoorbeeld wanneer bomen volgroeid zijn. Die esthetiek wordt vandaag door de moderne bezoeker ervaren.
- De artistieke uitwerking van een grafteken, zijn bewaringstoestand en soms ook de sporen van verwerking, omgevende beplanting, enzovoort kunnen een esthetische waardering teweeg brengen bij de moderne toeschouwer.

Historische waarde: "Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden van de mens".

De historische waarde kan aan bijna alle erfgoed toegekend worden. Erfgoed gaat immers steeds om sporen uit het verleden van de mens. Historische waarde wordt best dan toegekend wanneer de waarde in een voldoende hoge mate aanwezig is. De organisatie en het uitzicht van een begraafplaats en de graftekens zijn het gevolg van religieuze en/of burgerlijke wetten en regelgeving. Voor zover zij getuigen van wijzigende visies hebben ze historische waarde:

- Vanaf de 11de eeuw hoorde in Vlaanderen bij een kerk een kerkhof. Eromheen groeide het dorp. Het Edict van de Oostenrijkse keizers in 1784 en het decreet van Napoleon in 1804 verboden het begraven op de kerkhoven. Het blijvend gebruik van plattelandskerkhoven getuigt van de drang van de christelijke Vlaming om toch nabij zijn parochiekerk begraven te worden. Bij nieuwe kerkstichtingen in de 19de eeuw werden kerkhoven bij de kerk aangelegd op zo een manier dat ze toch voldeden aan de wetgeving.
- Buitenbegraafplaatsen ontstonden als gevolg van de Oostenrijkse en Napoleontische edicten en decreten van 1784 en 1804. Ze getuigden van een nieuwe visie op sterven, dood en begraven die dan ook op een nieuwe wijze werd vorm gegeven.
- Verschillende onderdelen van buitenbegraafplaatsen werden opgelegd in de wetgeving en werden vervolgens op de buitenbegraafplaatsen gebouwd: ommuring of omgrachting, woning voor de grafmaker, lijkenhuis, calvarie, enzovoort. Indien zij bewaard bleven, getuigen ze van die cruciale momenten in de funeraire geschiedenis.
- De wetgeving maakte het in de late 18de en 19de eeuw mogelijk om een grafteken nabij of op het graf te plaatsen. De aanwezigheid van graftekens op de buitenbegraafplaats getuigen van die nieuwe mogelijkheden in de wet.
- De vormgeving van een grafteken was het directe gevolg van nationale en lokale regelgevingen die de vormgeving ervan bepalen. Onder Jozef II mocht het grafteken het graf niet bedekken. Er werden rechtopstaande grafplaten opgericht nabij het graf. Napoleon bepaalde in 1804 de minimum afmetingen van een graf, opdeling van de begraafplaats in verschillende klassen, concessies, enzovoort. De zerk werd mogelijk.
- Een grafteken heeft historische waarde wanneer er een belangrijke persoon of familie bijgezet is.
- Het grafteken kan opgericht zijn als gevolg van een beslissing door de staat, medestanders of een organisatie.

Industrieel-archeologische waarde: "Een onroerend goed heeft industrieel-archeologische waarde als het getuigt van een ambachtelijk of industrieel verleden."

Bij het toekennen van de industrieel-archeologische waarde is de afleesbaarheid van het productieproces belangrijk. Dat kunnen bijvoorbeeld de gereedschappen zijn om grafkelders te openen of bovengrondse graven toegankelijk te maken.

Ruimtelijk-structurende waarde: "Een onroerend goed heeft ruimtelijk-structurende waarde als het de ruimte ordent, afbakent, structureert en de blik leidt".

De ruimtelijk-structurerende waarde gaat over de visuele ervaring in het heden, los van de oorspronkelijke intentie. Ze wordt toegekend aan een erfgoedobject dat visueel en ruimtelijk heel dominant is.

In de 21ste eeuw zijn kerkhoven en buitenbegraafplaatsen ruimtelijk-structurerende referentiepunten geworden. Hun opvallende, vaak besloten vormgeving met een ommuring, omhaging, bomen, toegangsgebouwen enzovoort zijn vaak een focuspunt in de omgeving.

- De situering van het kerkhof rond de kerk en centraal in het dorp is een opmerkelijke ruimtelijk-structurerende waarde voor het dorpscentrum.
- De verplichte verplaatsing van begraafplaatsen naar hoger gelegen locaties buiten de stadskernen had vaak een impact op ervaring van het buitenstedelijk gebied.

Sociale waarde: "Een onroerend goed heeft sociale waarde als het in de hedendaagse gemeenschap nog een actief, overgeleverd sociaal gebruik kent of gemeenschapsvormend is blijven werken".

Begraafplaatsen die nog in gebruik zijn, hebben duidelijk een sociale waarde. Nabestaanden herdenken er, ontmoeten elkaar, steunen elkaar. De sociale waarde is de primaire functie van een actieve begraafplaats: begraving en rouwverwerking.

Collectieve graven en ereperken hebben een uitgesproken sociale waarde. Nabestaanden maar ook derden ontmoeten er elkaar ter herinnering van bijvoorbeeld historische feiten. Voorbeelden zijn graftekens van historische figuren, politici, kunstenaars, slachtoffers van ongevallen, oud-strijders, stichters van genootschappen, enzovoort. Ereperken hebben steeds een uniforme vormgeving die de collectieve herdenking benadrukt.

Er bestaan semicollectieve perken die voorbehouden zijn voor kinderen, pastoors, kloosterlingen enzovoort. Door hun specifieke statuut binnen de maatschappij worden deze overledenen vaak samen begraven op één perceel of krijgen ze opvallend grote grafpercelen toegewezen. Ouders gedenken er gezamenlijk hun kinderen, congregaties hun overleden broeders en zusters.

Stedenbouwkundige waarde: "Een onroerend goed heeft stedenbouwkundige waarde als het een rol speelt in de (planmatige) inrichting van de bebouwde ruimte. Deze inrichting omvat ook de wisselwerking tussen open en bebouwde ruimte en de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus".

De nadruk bij de stedenbouwkundige waarde kan betrekking hebben op zowel een organisch gegroeide aanleg als een planmatige aanleg.

- De kerk en het kerkhof vormen vaak de kern waardoor het dorp zich spontaan vormde. Ze zijn stedenbouwkundig structurerend geweest voor de omliggende bebouwing. De structuur van een kerkhof zelf is vaak spontaan gegroeid langs een aantal toegangspaden, omlopende paden die toevallig over het kerkhof lopen maar ook verschillende delen van het dorp verbinden. In de 19de eeuw ontstond er gewoonlijk een gestructureerd plan.
- Buitenbegraafplaatsen zijn stedenbouwkundig belangrijk door hun buitenstedelijke ligging. De nieuwe begraafplaats is soms gekaderd in een stedenbouwkundige ontwikkeling met bijvoorbeeld lanen gericht op de ingang van de begraafplaats of een plein voor de begraafplaats.

Technische waarde: "Een onroerend goed heeft technische waarde als het de ontwikkeling van de (cultuur)techniek in het verleden illustreert. Het gaat om technische toepassingen als illustratie van zowel traditionele als innovatieve technieken en materialen."

Er kan gedacht worden aan het experimenteel gebruik van materialen en technieken bij de productie van de graftekens: ijzer, beton, cimorné, alternatieve materialen, sporen van het gieten van de beton of bekappen van de steen, enzovoort.

Volkskundige waarde: *"Een onroerend goed heeft volkskundige waarde als het getuigt van gebruiken en gewoonten, voorstellingen en tradities van een specifieke bevolkingsgroep of gemeenschap in het verleden".*

Kerkhoven, buitenbegraafplaatsen en graftekens zijn onderhevig aan lokale gebruiken. Soms zijn die gebruiken in duurzame technieken vereeuwigd. Vaak zijn ze ongeschreven en slechts uit een analyse van de site of regio herkenbaar.

Het kan gaan om lokale materialen, applicaties, grafafwerking, foto's, symbolen, objecten, enzovoort. Het zijn uitdrukkingvormen die zich kenmerken door een langdurig continu gebruik dat gebaseerd is op een gemeenschappelijke, meestal ongeschreven kennis. Vaak refereren die elementen naar algemenere rituelen en gebruiken.

Wetenschappelijke waarde: *"Een onroerend goed heeft wetenschappelijke waarde als het potentie heeft voor kennisontwikkeling en kenniswinst over een bepaald thema, periode of fenomeen, als het een bijzondere bijdrage geleverd heeft op dat vlak of als het een typevoorbeeld is".*

Hieronder vallen zowel de bovengrondse als ondergrondse structuren van begraafplaatsen, grafinhouden en graftekens. Ze zijn zowel primaire bron (materiaalgebruik, symboliek, grafinscripties, enzovoort) als secundaire bronnen, daar waar archiefmaterialen weinig informatie geven (historische grafrituelen, grafstukken en fysieke antropologische kennis).

Het decreet voorziet in de aanduiding van erkende onroerenderfgoedgemeenten en erkende intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten (decreet, art. 3.2.1 en 3.3.1).

- Een beleidsvisie die *“het actief behoud, het gebruik en de herbestemming van het onroerend erfgoed op haar grondgebied voor ogen heeft en die complementair is aan het Vlaamse onroerenderfgoedbeleid”* (besluit, art. 3.2.1, 1°).
- Een voorbeeldfunctie *“3° [...] met betrekking tot het duurzaam behoud en beheer van het onroerend erfgoed in haar eigendom of onder haar beheer, en integreert die visie op dat onroerend erfgoed in de beslissing en plannen van de gemeente;”* (besluit, art. 3.2.1, 3°).
- De taak om onroerend erfgoed op zijn grondgebied te inventariseren (besluit, art. 3.2.1, 6°).

- De oprichting en het beheer van een begraafplaats aan de gemeente toevertrouwt.
- De gemeente verplicht een lokale lijst van funerair erfgoed op te stellen.

De Vlaamse regering stelt minstens vijf inventarissen vast: de landschapsatlas, de inventaris van archeologische zones, de inventaris van bouwkundig erfgoed, de inventaris van houtige beplantingen met erfgoedwaarde en de inventaris van historische tuinen en parken (decreet, art. 4.1.1.).

- Een feitelijk overzicht geven van het voorkomen van de onroerenderfgoedwaarden in Vlaanderen.
- De kennisopbouw en –verspreiding verzekeren.
- Deelinventarissen kunnen bevatten.

- Een overheid moet bij eigen werken rekening houden met de erfgoedkenmerken zoals opgenomen in een vastgestelde inventaris (decreet, art. 4.1.9). De meeste werken op begraafplaatsen zijn werken door overheden. Zij zijn gehouden aan een zorgplicht bij werken of sloop op een begraafplaats.

- ## Archeologie

- De uitvoering van archeologisch onderzoek dient te gebeuren door professionele archeologen (besluit, art. 3.5.2.).
- Archeologische opgravingen mogen enkel uitgevoerd worden door erkende archeologen (besluit, art. 3.5.2.).
- Het is verboden archeologische sites en ensembles te vernietigen, beschadigen of ontsieren (decreet, art. 5.1.1).
- Enkel door Onroerend Erfgoed erkende metaaldetectoristen mogen metaaldetectie doen. Zij moeten werken volgens de code van goede praktijk (decreet, art 5.1.2).
- Archeologisch onderzoek mag enkel uitgevoerd worden met een toelating door het agentschap Onroerend Erfgoed of de erkende onroerenderfgoedgemeente (decreet, art 5.1.3).
- Toevalsvondsten moeten gemeld worden aan het agentschap Onroerend Erfgoed (decreet, art. 5.1.2-4).

- De aanvrager van een omgevingsvergunning wordt verplicht tot de opmaak van een archeologienota (decreet, art. 5.4.1). Zoals blijkt uit 3.3. *Ruimtelijke Ordening* is er in theorie een vergunningsplicht voor het ontruimen van graven. Bijgevolg moet voor het ruimen van een begraafplaats een archeologienota opgemaakt worden wanneer:
  - De begraafplaats (voorlopig) beschermd is als archeologische site.
  - De begraafplaats gelegen is in een vastgestelde archeologische zone. De vergunningsaanvraag betreft een totale oppervlakte van 300m² en de ingreep in de bodem is groter dan 100m².
  - De begraafplaats gelegen is buiten een vastgestelde archeologische zone. De vergunningsaanvraag betreft een totale oppervlakte van 3000m² en de ingreep in de bodem is groter dan 1000 m².

2020

Het decreet behandelt de rechtsgevolgen van een bescherming (hoofdstuk 6, afdeling 4). Het kaderstellende decreet moet samen met het gedetailleerde besluit gelezen worden. Het decreet noch het besluit behandelen funerair erfgoed als een afzonderlijke categorie.

- Het actief behoudsbeginsel verplicht zakelijkrechthouders en gebruikers van het beschermd goed tot instandhouden, beveiligen, beheren, herstellen en onderhouden. (decreet, art. 6.4.1-2).
- Het passief behoudsbeginsel verbiedt iedereen het beschermde goed te ontsieren, beschadigen, vernielen of handelingen te stellen die de erfgoedwaarde aantast. (decreet, art. 6.4.3).

Indien er een vergunningsplicht⁹⁶ is, heeft Onroerend Erfgoed een adviesplicht aan de vergunningverlener (decreet, art. 6.4.4.).

Voor funerair erfgoed is vooral de toelatingsplicht voor volgende punten relevant:

- Alle vormen van reliëfwijziging.
- Het optrekken en slopen van constructies.
- Wijzigen van constructieve elementen en materialen.
- Werken aan dak en buitenmuren.
- Wijzigingen aan omgevingswerken (ondergrondse nutsleidingen, straatmeubilair, parken- en tuinen, bomen, verharding, enzovoort).

- Alle wijzigingen aan interieurs van beschermde grafkapellen en grote funeraire constructies (besluit, art. 6.2.8).
- Het structureel en fundamenteel wijzigen van de aanleg van historische tuinen en parken en begraafplaatsen (besluit, art. 6.2.4 5°h. en 6.2.6 11°).
- Het slopen, verbouwen of heropbouwen van constructies die vermeld zijn in beschermde cultuurhistorische landschappen (besluit, art. 6.2.6 2°).
- Het ontgraven van binnenkerkse begravingen of op gesloten begraafplaatsen in een beschermd monument, stad- en dorpsgezicht of cultuurhistorisch landschap (art. 6.2.13).

⁹⁶ Werken die vergunningsplichtig zijn door de omgevingsvergunning, milieu-, bos- of natuurregeling.

De sloop van een beschermd goed is verboden. (decreet, art. 6.4.7) Er zijn afwijkingen mogelijk:

- De Vlaamse Regering kan de toelating geven voor de gedeeltelijke sloop van een beschermd monument.
- In een stads- of dorpsgezicht kan de gehele of gedeeltelijke sloop van een constructie, het optrekken, plaatsen of herbouwen van een gebouw of constructie toegelaten worden als dat de erfgoedwaarde van het stads- of dorpsgezicht niet wezenlijk aantast.

Omwille van de twee bovenstaande punten is er steeds een toelating of advies nodig bij sloop van graftekens op integraal beschermde begraafplaatsen.

Bij eigendomsoverdrachten moet steeds de beschermde status van een begraafplaats of grafteken vermeld worden in de publicatie, de onderhandse en authentieke akten. (decreet, art. 6.4.8 en 6.4.9) Er wordt van uitgegaan dat de vermelding van het beschermde statuut in de concessieakte eveneens verplicht is.

Onroerendfgoedrichtplannen

Onroerenderfgoedrichtplannen kunnen voor een gebied of thema opgesteld worden, dus ook voor het funerair erfgoed (decreet, art. 7.1.1.-7.1.5.). Ze bieden de mogelijkheid om generieke toekomstgerichte beheer- en ontwikkelingsdoelstellingen te formuleren. De Vlaamse Regering erkent zo'n onroerenderfgoedrichtplan en kan het ook aanpassen. Het zijn sectorale plannen voor inrichtingsplanning en ruimtelijke uitvoeringsplannen.

Beheersplannen

Zakelijkrechthouders of gebruikers van definitief beschermde sites kunnen beheersplannen opmaken (decreet, art. 8.1.1.-3.). Die plannen laten een gericht beheer van individuele sites toe met aandacht voor site-specifieke problemen. Hun lange looptermijn laat een lange termijnplanning en evolutie op een site toe. Het plan kan na motivatie steeds aangepast worden om nieuwe elementen en visies toe te laten. De *Memorie* wijst op de noodzakelijke compatibiliteit tussen de in het beschermingsbesluit opgenomen beheersdoelstellingen en goedgekeurde beheersplannen.

In de beheersplannen worden een aantal belangrijke afspraken gemaakt zoals:

- Een administratieve lastenvermindering door het vrijstellen van toelating (besluit, artikel 6.2.2.).
- Een erkenning als ZEN-erfgoed (besluit, artikel 8.1.4 8°).
- Een erkenning als Open Erfgoed (besluit, artikel 8.4.1.).
- De voorwaarden om in aanmerking te komen voor een verhoogde premies (besluit, artikel 11.2.1).

Er moet een inventaris van de erfgoedelementen toegevoegd worden aan het beheersplan (besluit, art. 8.1.4. 3°). Dat is vooral relevant voor de oudere beschermingen waarvoor nog geen inventaris werd opgemaakt. Het besluit is niet duidelijk over de selectie- en waarderingscriteria die aan de basis liggen van die inventaris en de daaruit voortvloeiende conclusies.

Er moet ook steeds een beheersplan opgemaakt worden voor een combinatie van verschillende ‘gespecialiseerde werken’ (besluit, art. 8.1.4.). Het besluit vermeldt in artikel 2 het funeraire erfgoed expliciet onder “11° *gespecialiseerde werkzaamheden*: 3) *beeldhouwwerken of grafstenen*; 4) *muurschilderingen*; 5) *muurbekleding*; 6) *bomen, historische tuinen en parken*; 7) *meubilair*; 8) *heraldische wapens en wapenschilden*; 9) *glasramen*; 10) *smeedwerk*; 13) *cultuurgooederen*”. Er wordt vanuit gegaan dat met de term ‘grafstenen’ alle synoniemen als graf, grafteken, tombe, graftombe,

Het is belangrijk een beheersplan op te maken voor logisch afgebakende gehelen zoals de volledige kerk-met-kerkhofsite, eventueel aangevuld met andere gebouwen die er een eenheid mee vormen.

Er worden door de Vlaamse Overheid subsidies en premies voorzien voor het behoud van onroerend (funerair) erfgoed. Er is een subsidieregeling voor samenwerkingsovereenkomsten, beheersovereenkomsten en projectsubsidies (decreet, Artikel 10.1.1.). Binnen de projectsubsidies worden de educatieve werking, de publiekswerking en het onderzoek ondersteund (besluit artikel 10.3.2.). Daarnaast bestaat er een premieregeling voor het behoud en de waardering van het beschermd bouwkundig erfgoed (decreet, Artikel 10.2.1 en 10.2.2.).

- De erfgoedpremie (besluit, art. 11.2.1–41) bestaande uit de standaardprocedure en de bijzonder procedure (besluit, art. 11.2.5.).
- De onderzoekspremie (besluit, art. 11.3.1–16).

Uit het *Onroerenderfgoeddecreet* en het *Onroerenderfgoedbesluit* vloeien een aantal aandachtspunten voor funerair erfgoed voort:

- Is er een erfpacht, opstalrecht, verhuur voor meer dan 9 jaar of een andere vorm van eigendomsoverdracht? Dan moet het geïnventariseerde of beschermde statuut in de akte vermeld worden. Dat is dus ook het geval bij het hergebruik of het peter- en meterschap van geïnventariseerde en beschermde graftekens.
- De vergunningsverlener heeft een motiveringsplicht bij de het afleveren van een stedenbouwkundige vergunning voor de sloop van een begraafplaats of een grafteken indien het item is opgenomen in de vastgestelde *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed* of de *Inventaris van de houtige beplantingen met erfgoedwaarde*.
- Een beheersplan is een meerwaarde voor het beheer van een beschermde begraafplaats:
  - Er is steeds een toelating van het agentschap Onroerend Erfgoed nodig bij de sloop van een grafteken, bij het openen en ontbenen van een graf. Een beheersplan kan hierover sitegerichte afspraken vastleggen en een grote lastenverlaging betekenen.
  - Er kan voor grote sites in overleg tussen beheerder en het agentschap Onroerend Erfgoed vastgelegd worden welke de erfgoedelementen zijn (graftekens, structurele aanleg, beplanting, enzovoort).
  - Er worden afspraken gemaakt over behoud en beheer van zowel het geheel als het individuele erfgoedelement.

2020

Uit het *Onroerenderfgoeddecreet* en het *Onroerenderfgoedbesluit* vloeien een aantal opportuniteiten voort:

- Het *Decreet op de lijkbezorging en de begraafplaatsen* (2004) vertrouwt het beheer van lokaal funerair erfgoed expliciet toe aan de gemeente. De onroerenderfgoedgemeente wordt geacht het onroerend erfgoed op zijn eigen grondgebied te inventariseren (*Onroerenderfgoedbesluit*). Naar analogie met die regeling zou ook de inventarisatie van (funerair) onroerend erfgoed in het takenpakket van de Intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten (IOED) kunnen worden ingeschreven.
- De archeologienota en melding van toevalsvondsten betekenen een meerwaarde.

Uit het *Onroerenderfgoeddecreet* en het *Onroerenderfgoedbesluit* vloeien een aantal problemen voort:

- Het *Onroerenderfgoeddecreet* voorziet in de opmaak van een archeologienota. Dat is verbonden aan een aantal criteria. In vastgestelde archeologische zones moet de ingreep in de bodem minimum 100 m² zijn. Achterenvijftig stedelijke kernen zijn reeds vastgesteld als archeologische zone. Buiten de vastgestelde archeologische zones is een archeologienota echter pas verplicht vanaf een ingreep in de bodem van minimum 1000 m². Onderzoek in 2017 in het Pajottenland (Vlaams-Brabant) heeft uitgewezen dat 50% van de kerkhoven in buitengebied kleiner zijn dan 1000 m². Een groot deel van die archeologisch waardevolle sites vallen dus buiten de scope van de archeologienota en de daaruit potentieel voortvloeiende kenniswinst.
- Het decreet bepaalt dat de zakelijkrechthouder of gebruiker op verschillende ogenblikken in de beschermingsprocedure moet gecontacteerd worden. De ervaring leert dat:
  - De concessiehouder vaak niet bekend is bij de gemeente.
  - Het bij de bescherming van grotere gehelen praktisch niet haalbaar is om alle concessiehouders op te zoeken.
  - De regelgeving geen andere vormen van bekendmaking voorziet. Enkel het openbaar onderzoek wordt georganiseerd. Dat wordt bekend gemaakt aan de toegang van de begraafplaats en op de websites van de gemeente en Onroerend Erfgoed. Er ontstaat dus een spanningsveld tussen een informatiewens en –plicht van de overheid naar alle betrokkenen, en de praktische haalbaarheid van die wens.
- Het slopen, verbouwen of heropbouwen van constructies die vermeld zijn in het beschermingsbesluit van een cultuurhistorisch landschap is toelatingsplichtig. Vooral in de oudere landschapsbeschermingen werd het funerair erfgoed zelden tot nooit nominaal opgenomen. Steekproefsgewijs onderzoek in Vlaanderen, uitgevoerd door Onroerend Erfgoed in de periode 2014-2017, leert dat net de landschapsbescherming het minste behoud van het funerair erfgoed garandeert.

2.6 MENSELIJKE RESTEN: WET, DEONTOLOGIE EN ETHIEK

2.6.1 Internationaal⁹⁷

De meeste Europese landen hanteren een minimumouderdom voor skeletresten voor ze als archeologisch artefact te beschouwen. Dat varieert van 10 tot 100 jaar. Meestal worden na een crimineel onderzoek de menselijke resten vrijgegeven voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Over het algemeen worden menselijke resten beschouwd als gewone archeologische artefacten en ook als dusdanig behandeld en opgeslagen. Voor niet-Europeanen kan de bewaring in bijvoorbeeld een museumcontext cultureel moeilijk liggen. Er bestaan ethische discussies over wetenschappelijke referentiecollecties met botmateriaal van internationale herkomst.

Herbegraving van menselijk resten is internationaal een recent fenomeen en wordt sporadisch toegepast voor vondsten met een uitgesproken religieuze herkomst (uit kerken, kerkhoven, Joodse en Islamitische grafcontexten, enzovoort) of skeletresten uit opgravingen waarvan de wetenschappelijke meerwaarde beperkt is. Nederland is het enige West-Europese land dat expliciet de herbegraving of plaatsing in een knekelput afraadt omdat het dat als niet-humaan beschouwt.

De Angelsaksische wereld staat het verst in de ethische discussie en wettelijke bepalingen omtrent de behandeling van menselijke resten. Het debat wordt er sinds de jaren 1980 gevoerd.

Verenigde Staten

De *Vermillion Accord* (Vermillion, USA, 1989) ziet drie grote belangengroepen bij skeletresten: de overledene, de lokale gemeenschap, de wetenschappelijke wereld. Het akkoord stelt voor om in onderling overleg tot een gemeenschappelijk gedragen akkoord te komen wat de bewaring van menselijke archeologische resten betreft.

Schotland

De oudste nationale richtlijn werd ontwikkeld in Schotland in 1997. Ter voorbereiding op de richtlijn contacteerde Heritage Scotland zo'n 90 Schotse wetenschappers, archeologen en musea.

De basisprincipes van de archeologie worden door de richtlijn aangehouden: bescherming, geen verstoring zonder noodzaak, verwijdering en opgraving gaan gepaard met wetenschappelijk onderzoek. Heritage Scotland prefereert de bewaring van menselijke resten samen met de grafgraven, in een wetenschappelijke instelling nabij de vindplaats. Het herbegraven van beenderresten wordt enkel overwogen in het kader van een religieuze context.

Groot-Brittannië

In 1998 werd in Groot-Brittannië de *British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology* opgericht en in 2001 volgde de Britse *Human Remains Working Group* die een richtlijn uitwerkte voor de opgraving van menselijke resten. Het document ontstond in samenwerking met The Church of England.

---

⁹⁷ Voor een gedetailleerd overzicht van de richtlijnen betreffende skeletresten en de behandeling ervan zie: MARQUEZ-GRANT N. & FIBIGER L. (e.a.) 2011: *The Routledge Handbook of Archeological Human Remains and Legislation An international guide to laws and practice in the excavation and treatment of archeological human remains*, London / New York.

Het document wijst op een duidelijk verschil in emotionele gevoeligheden tussen graven van voor de 18de eeuw en erna. Vanaf de 18de eeuw bleven vaak graftekens bewaard waardoor de identiteit van de overledenen bekend is. Er ontstaat zo een psychologisch-emotionele band tussen de moderne mens en de voorouder. Van graven van voor de 18de eeuw kan enkel de algemene religieus-culturele context achterhaald worden waardoor de emotionele afstand groter is.

De *Human Remains Working Group* formuleert een aantal aanbevelingen die gelijk lopen met de *Vermillion Act*:

- Verschillende richtlijnen voor de behandeling van menselijk beendermateriaal zagen vervolgens in Groot-Brittannië het licht: *Code of Ethics* (2008), *Guidance for Best Practice for Treatment of Human Remains Excavated from Christian Burial Grounds in England* (2005, samenwerking tussen English Heritage en The Church of England), *Guidance for the Care of Human Remains in Museums* (2005). Geen daarvan heeft verordenende kracht.

In Ierland verscheen in 2003 een verslag van The Heritage Council: *Human remains in Archeology*. De Council bestond uit archeologen, middenveldgroepen, het Nationaal Museum van Ierland en de belangrijkste kerkgemeenschappen.

⁹⁸ Voor het Verenigd Koninkrijk betekent dat tussen 7de en 19de eeuw. De einddatum is een gevolg van de Britse wetgeving die enkel botmateriaal ouder dan 100 jaar als archeologisch beschouwt.

2020

In het Ierse document worden volgende principes naar voor geschoven:

- Archeologen moeten binnen de wet werken.
- Menselijke resten dienen met respect behandeld te worden.
- Een menselijke rest is een eindige bron van informatie. Een bewaring van de menselijke resten is bijgevolg niet steeds wetenschappelijk te verantwoorden.

2.6.2 In België⁹⁹

Het behoud van menselijke botresten en andere grafinhouden is niet evident. Naast juridische en deontologische bedenkingen zijn er ook praktische beheersproblemen.

Tijds kader

Het gerecht hanteert een ouderdomsgrens van 30 jaar voor haar onderzoek. Beenderen uit een oudere context worden automatisch als archeologisch artefact bestempeld. De archeoloog beslist of een verder onderzoek opportuun is. Er is een richtlijn uitgewerkt die precies uitschrijft hoe de beslissingslijnen verlopen.¹⁰⁰

Bewaring

Elke vondst in de grond met informatiepotentieel voor de studie van het verleden van de mens wordt beschouwd als een archeologisch artefact. De eigenaar van de grond blijft eigenaar van de artefacten en de archeologische ensembles. Meestal worden de skeletten en de grafinhouden overgedragen aan een wetenschappelijke instelling of een onroerendergoeddepot, die vervolgens voor bewaring en onderzoek instaat.

Bij de overdracht van menselijk beendermateriaal ontstaat de vraag of menselijke resten verhandelbare goederen zijn. De juridische context is daaromtrent zeer onduidelijk.

Bewaren en herbegraven

De *Code van goede praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgraving en het gebruik van metaaldetectoren* (2015) bepaalt hoe menselijke resten moeten opgegraven, onderzocht en bewaard worden. Het bewaren en herbegraven van menselijke resten wordt geregeld in het afwegingskader *Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen* uit 2018.¹⁰¹ Beide documenten geven geen definitieve antwoorden op deontologische vragen als grafrust, eeuwigdurende vergunning, historische tradities en gewoonten, religieuze voorwaarden of wensen, enzovoort.

⁹⁹ Met uitzondering van andere verwijzingen is dit hoofdstuk gebaseerd op QUINTELIER K., MALEVEZ A., ORBAN R., TOUSSAINT M., VANDENBRUAENE M. & YERNAUX G. 2011: Belgium in: MÁRQUEZ-GRANT N. & FIBIGER L. (eds), *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation. An international guide to laws and practice in the excavation and treatment of archaeological human remains*, London / New York, 47-60.

¹⁰⁰ ERVYNCK A. 2018: *Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen - versie 1*, Afwegingskaders agentschap Onroerend Erfgoed 7. Brussel. 50 & 99 en volgende.

¹⁰¹ ERVYNCK A.: 2018: *Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen - versie 1*, Afwegingskaders agentschap Onroerend Erfgoed 7, Brussel.

Het document *Omgaan met menselijke resten in Vlaanderen* haalt de problematiek rond deontologie aan.¹⁰² De tekst vermeldt enkele interessante vaststellingen:

- Het grote publiek heeft interesse in archeologie en forensische wetenschappen.
- De Vlaamse bevolking heeft in het algemeen geen bezwaar tegen:
  - Een wetenschappelijke opgraving van menselijke resten.
  - Het op neutrale en wetenschappelijk verantwoorde wijze tentoonstellen van menselijke resten.
  - Het bewaren van archeologische menselijke resten in wetenschappelijke depots.
- Het publiek reageert gevoeliger op menselijke resten die maximaal een 100-tal jaar oud zijn.
- Menselijke resten uit beide wereldoorlogen worden niet tentoon gesteld.
- Archeologen zijn zich vandaag bewuster van de grote gevoeligheid van het publiek voor menselijke resten.
- Opgravingen gebeuren met de nodige integriteit, waardigheid en respect voor de menselijke beenderen.
- De noodzaak tot opgraving dient duidelijk omschreven te zijn vanuit een praktische overweging of wetenschappelijke vraagstelling.
- Indien er verwanten of afstammelingen bekend zijn, dan is hun goedkeuring bij destructief onderzoek van menselijke resten noodzakelijk.
- Crematie van archeologische menselijke resten wordt ten allen tijde afgeraden.
- Voldoende maar vooral neutrale communicatie is noodzakelijk.
- Vanuit religieus oogpunt is er soms een vraag tot herbegraving in een gelijkaardige context. Dat is mogelijk indien het kennispotentieel van de skeletten is bereikt. Er wordt aangeraden om bij een herbegraving de lichamen individueel te verpakken.

Het document wijst ook op een aantal moeilijke kwesties:

- Kan een cultuurgemeenschap vanuit zijn cultuur, filosofie of religie de omgang met archeologische menselijke resten bepalen?
- Hoe wordt er met de meestal ongeschreven verwachtingen van de overledene naar zijn nabestaanden (familie, maar ook de Kerk als instituut of de cultuurgroep waartoe hij of zij behoort) omgegaan? Zijn die verwachtingen doorheen de tijd, bij wijzigende politieke, culturele, religieuze en sociale contexten bindend?

Er bestaan in Vlaanderen geen deontologische afspraken over wanneer botmateriaal wordt herbegraven of bewaard voor wetenschappelijk onderzoek. Als uitzondering daarop gelden de afspraken rond gesneuvelden uit beide wereldoorlogen. Een afwegingskader opgesteld door archeologen, politie en parket behandelt nadrukkelijk de slachtoffers uit beide wereldoorlogen.¹⁰³ Het garandeert de meldingsplicht door alle partijen, maar ook de mogelijkheid om de resten aan een fysisch antropologisch onderzoek te onderwerpen. Daarna valt de verdere behandeling met deze resten onder de bevoegdheid van het Instituut voor Veteranen en de organisaties die vanuit het land van herkomst voor de resten van de gesneuvelden zorgen.

Religieuze gemeenschappen claimen soms het recht om over archeologische botresten te kunnen beschikken. Meestal zijn die dan opgegraven op een christelijk kerkhof, in een kerkgebouw of abdij. De gemeenschap wil de resten dan herbegraven. Wettelijk is voor die claim geen grond, behalve het

¹⁰² ERVYNCK A. 2018: *Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen - versie 1*, Afwegingskaders agentschap Onroerend Erfgoed 7, Brussel, 56-64.

¹⁰³ ERVYNCK A. 2018: *Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen - versie 1*, Afwegingskaders agentschap Onroerend Erfgoed 7, Brussel, 95-117.

eigendomsrecht van de grond. Ook dan blijft de problematiek of het herbegraven van menselijke resten wel in overeenstemming is met de regelgeving rond het archeologisch erfgoed die immers bewaring voorziet.

Wetenschappelijk reservoir

Sinds de afschaffing van de eeuwigdurende concessie in 1971 staat de fysisch-antropologische waarde van het ondergronds bodemarchief van open begraafplaatsen onder druk. Zowel het funerair erfgoed als de grafinhouden worden sinds 1971 in versneld tempo geruimd waardoor de wetenschappelijke potentie verloren gaat. Het decreet op de begraafplaatsen en lijkbezorging van 2004 voorziet in een inventarisatie en bewaring van graftekens van lokaal belang voor 50 jaar. Over de behandeling van de grafinhoud wordt niets gezegd.

Hergebruik van graftekens wordt recent vaak gepromoot. Het bestendigt de grafarchitectuur en –kunst maar gaat vaak gepaard met de verwijdering van de skeletten. Dat betekent een verlies aan zowel historische als fysisch-antropologische waarde.

De Omzendbrief B.A. 2006/03, van 10 maart 2006 betreffende de toepassing van het decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging en de uitvoeringsbesluiten, gaat in op de behandeling van opgegraven menselijke resten buiten een archeologische of beschermde context. Indien de overledene een expliciete lijkbezorging verkoos, moet de gemeente daarmee rekening houden. Begraven menselijke resten moeten dan in een ossuarium ondergebracht worden. Sinds de toelating tot crematie in 1931 moet er vanuit gegaan worden dat elke begraafing een expliciete keuze is tegen crematie. Vandaag laten de meeste gemeenten botmateriaal uit geruimde graven cremeren.

Er is nergens bepaald hoe de knekelput moet vormgegeven worden in het geval van herbegraving van geruimde resten.

De grafconstructie

Het funeraire erfgoed bestaat niet enkel uit het grafmonument, maar ook uit het onderaardse (gemetselde) graf, grafkelder, menselijke resten en eventuele bijgaven. Ze zijn samen het resultaat van het religieus-culturele gedachtengoed van een individu en gemeenschap. Er wordt vanuit gegaan dat de bescherming van onroerend funerair erfgoed omwille van zijn specifieke functie als dodenakker ook de ondergrond betreft.

2.6.3 Analyse van wetgeving en deontologie betreffende archeologische menselijke resten

De ethische vragen omtrent de omgang met menselijke resten worden beïnvloed door verschillende facetten zoals de wil van de overledene, de lokale samenleving, de wetenschappelijke vraagstelling, enzovoort.

Voorlopig blijft in Europa de aandacht voor ethische kwesties inzake ontgraving, hergebruik van graven en archeologisch onderzoek beperkt. Er is geen druk vanuit cultuurgroepen of burgers die een teruggave of herbegraving van menselijke resten eisen. Enkel in Angelsaksisch Europa zijn er ethische richtlijnen uitgewerkt met het oog op menselijke resten in archeologische contexten.

In Vlaanderen zijn er geen uitgewerkte regelgeving of richtlijnen betreffende archeologische menselijke resten. Opgraving, nabehandeling, analyse, wijze van bewaring of eigendomstoestand zijn in België niet wettelijk geregeld.

BIBLIOGRAFIE

- ////////////////////////////////////

Antropogeen [online], <http://www.encyclo.nl/begrip/antropogeen> (geraadpleegd op 22 april 2020).

////////////////////////////////////

3 FRAGIEL ERFGOED: KWALITEITEN EN BEDREIGINGEN

////////////////////////////////////

*Che la morte chiude le porte del tempo
e apre quelle dell'eternità.*

*Moge de dood de poorten van de tijd sluiten en die van de eeuwigheid openen,
(Rome, Santa Maria Della Consolazione, toegang tot het Ossuarium) ¹⁰⁴*

---

¹⁰⁴ Met dank aan Claartje Verloove voor de vertaling.

////////////////////////////////////

INLEIDING

Dit hoofdstuk bekijkt twee belangrijke aspecten van het funerair erfgoed in Vlaanderen:

- De kwaliteiten van het funerair erfgoed. We stellen de vraag waarom dit type erfgoed belangrijk is (3.1).
- Vervolgens gaan we na wat de bedreigingen zijn voor het funerair erfgoed (3.2).

3.1 BEGRAAFPLAATSEN: EEN PATRIMONIUM MET VELE KWALITEITEN

De Memorie van toelichting bij het Onroerenderfgoeddecreet (2013) stelt dat onroerend erfgoed "één van de randvoorwaarden voor de leefkwaliteit en de culturele sterkte van onze samenleving" vormt. "Het originele karakter van het onroerend erfgoed in Vlaanderen heeft een niet onbelangrijke toeristische en economische waarde, dat meer aandacht verdient." En ook "Onroerend erfgoed is een betekenisvolle bron van informatie over tijdperken, beschavingen en het dagelijkse leven in vroegere tijden. Het is van wezenlijk belang voor de kennis en de beleving van de geschiedenis van Vlaanderen. Gelet op de kwetsbaarheid en de uniciteit van de onroerenderfgoedwaarden en de waardevolle informatie die ze bevatten, zijn het duurzaam behouden en het beheren van de erfgoedwaarden opdrachten van algemeen belang en een uiting van beschaving."¹⁰⁵

Begraafplaatsen vormen een waardevol onderdeel van het onroerend erfgoed om een veelheid van redenen. Ook al denken we dat er niets verandert, ons steeds wijzigende maatschappijbeeld vormt de begraafplaats elke keer weer om tot een nieuwe plek, aangepast aan nieuwe noden en functies. Funerair erfgoed getuigt zo van het dagelijks leven en het sterven in Vlaanderen doorheen de tijd. Door de nieuw ontdekte kwaliteiten als biodiversiteit, kunstervaring en plaats van gemeenschapsvorming draagt het funerair erfgoed bij aan de leefkwaliteit in Vlaanderen. We lichten in dit hoofdstuk de zeer diverse kwaliteiten van het onroerend funerair erfgoed toe.

¹⁰⁵ Memorie van toelichting, Ontwerp van decreet betreffende het onroerend erfgoed, stuk 1901 (2012-2013) – nr. 1, 4 februari 2013. Naar het document zal in de rest van de nota verwezen worden als ‘memorie’.

3.1.1 Plaats van vergankelijkheid, herdenking en anonimiteit

Wat betekenen begraafplaatsen voor de gemeenschap der levenden?

In eerste instantie zijn het sites waar de gemeenschap zich ontdoet van haar overledenen. Omwille van hygiënische en filosofische redenen gebeurt dat in West-Europa traditioneel op gemeenschappelijke sites. De natuur kan er op gecontroleerde wijze het lichaam terug opnemen.

Zowel het collectieve als het individuele geheugen vinden er een plek. Voor de nabestaanden is de begraafplaats een geschikte en respectvolle plaats om voorouders en dierbaren te herdenken. Voor een gemeenschap is het de plek waar zij de grote historische persoonlijkheden of dramatische historische feiten herdenkt.

Het is ook de plaats waar de doden zelf voor een laatste keer van zich laten spreken door de oprichting van grootse of net onopvallende gedenktekens. Voor anderen is het de terugkeer in de anonimiteit, in de plooiën van de tijd, die van belang is.

In het verleden was die context vaak religieus en stond de zorg voor het zielenheil op het kerkhof centraal. Voor de moderne mens is de begraafplaats een oord van herdenking, rust en sereniteit.

Betonnen kruis met een graftrommel als vorm van herdenking. Kerkhof, Sint-Truiden (Melveren), foto: Onroerend Erfgoed.

3.1.2 Gemeenschapsvorming

De begraafplaats was en is een plek van gemeenschapsvorming om verschillende redenen:

- De gemeenschap deelt er tijdens de begrafenisritus het lijden. Nadien is het een plaats waar rouwenden elkaar ontmoeten en hun leed delen.
- Het kerkhof, gelegen in de dorpskern is steeds een plaats van ontmoeting geweest. Het was vaak de enige open plek in de dorpskern. Men ontmoette elkaar voor en na de kerkdienst. Kermissen of feesten gingen er door, de dorpsraad vergaderde er, wetten werden er afgekondigd of sprekers vonden er hun toehoorders, enzovoort.
- De buitenbegraafplaatsen van de (late) 18de en 19de eeuw waren naast plaatsen voor de doden vooral ontmoetingsruimte voor de levenden. De levenden mijmerden er over de sterfelijkheid, wandelden, treurden, kwamen tot rust enzovoort.

Pas in de naoorlogse periode werd de afstandelijkheid ten opzichte van de dood zo groot dat de gemeenschapsvormende functie van de begraafplaats verdween. De rationeel aangelegde begraafplaats nodigde niet uit tot verwijlen, verpozen en ontmoeten. Vanaf het einde van de 20ste eeuw zijn er opnieuw initiatieven die de begraafplaats zijn gemeenschapsvormende functie terug willen geven. De vergroening van de begraafplaats draagt daar zeker toe bij.

3.1.3 Ruimtelijke ordening en stedenbouw

Begraafplaatsen zijn een onderdeel in de historische ontwikkeling van steden en gemeenten. Hun geschiedenis maakt deel uit van het verhaal hoe een dorp of stad stedenbouwkundig evolueerde.

De kerk en het kerkhof vormden niet alleen het filosofisch-religieuze centrum van een gemeenschap, maar ook geografische waren ze de kern van een dorp. In heel wat landelijke gebieden bleef die context herkenbaar tot ver in de 20ste eeuw.

Door de veranderende maatschappelijke, filosofische en wettelijke context verloor het kerkhof vanaf de late 18de eeuw zijn functie. Kerkhoven verdwenen onder de graszoden, of werden getransformeerd tot marktplein, parkeerplaats of bouwzone. Een open ruimte refereert dan soms nog naar het verdwenen kerkhof.

Vanaf 1784 werden nieuwe buitenbegraafplaatsen aangelegd buiten de stads- en gemeentekernen. De inplanting was een weloverwogen ruimtelijke beslissing. De site lag liefst ten noorden van de woonkern, niet te ver weg, in hoger gelegen open gebied, de grond mocht niet drassig zijn. Die begraafplaatsen aan de rand van de steden en gemeenten zijn vandaag soms nog steeds de grens van de woonkern. Anderen zijn onderdeel of motor geworden van de ontwikkeling van nieuwe woongebieden. Ze liggen niet meer in de periferie, maar opnieuw midden in de woongemeenschap. Hun functie wordt daardoor opnieuw bevraagd en soms ook herschreven. Begraafplaatsen hebben zo invloed op de stedenbouwkundige ontwikkelingen vandaag en in de toekomst.

3.1.4 Groenzone en reservoir van biodiversiteit

Het kerkhof had tot de 18de eeuw vermoedelijk geen uitgesproken tuinaanleg. Het was een grasland en archiefbronnen spreken van fruit- of houtteelt op het kerkhof. Op de weinig gebruikte en soms ook gesloten begraafplaatsen ontwikkelde zich een historische grasmat die een ware thuis is voor lokale planten.

Wanneer in de late 18de eeuw en vooral in de 19de eeuw de buitenbegraafplaatsen vorm kregen, werden soms (landschaps-)architecten aangesteld om die nieuwe plekken vorm te geven. Ze stelden traktaten op over het gebruik van planten en de na te streven sfeer op de buitenbegraafplaats.¹⁰⁶ Vandaag hebben die buitenbegraafplaatsen een eigen biotoop ontwikkeld met open en beschaduwde plaatsen. Er komen planten voor die elders niet meer gedijen. Boom- en heesterrijke begraafplaatsen bieden nest- en foerageergelegenheden voor vele vogelsoorten. Kleine zoogdieren als muizen en marters, maar ook reptielen en insecten, vinden er een thuis.

In de 19de eeuw werden graftuinen aangelegd. De gebruikte planten wezen op een emotionele en symbolische band tussen graf, plant en nabestaande. Historische begraafplaatsen zijn daardoor vandaag locaties waar je plantensoorten en -variëteiten terug vindt die soms elders verdwenen zijn. Op begraafplaatsen gingen planten soms woekeren en een eigen biotoop ontwikkelen. Door de vele verschillende materialen op begraafplaatsen (kalksteen, zandsteen, graniet, arduin) in combinatie met de verschillende biotopen ontstonden er unieke situaties waar soms zeer uitzonderlijke planten gedijen. Zo werden in 1975 op de begraafplaats van Brugge zeldzame varens op de bakstenen onderbouw van oude graven ontdekt. Sinds enkele decennia is er grote aandacht voor de korstmossen op graftekens.

---

¹⁰⁶ Bijvoorbeeld HIRSCHFELD C. 1985: *Theorie der gartenkunst*, Hildesheim/Zürich/New York.

3.1.5 Bron van wetenschappelijk onderzoek

Begraafplaatsen zijn primaire bronnen voor het onderzoek naar hoe onze voorouders – en wijzelf – omgingen en omgaan met de dood, het afscheid, rouw en herinnering. Het zijn belangrijke bronnen die toelaten te onderzoeken hoe de mens in het leven stond, op filosofisch, religieus, economisch, maatschappelijk en lichamelijk vlak. Het aanwezige botmateriaal laat toe het historisch en archeologisch onderzoek te toetsen aan materiële bewijzen. Dankzij een veelheid aan invalshoeken ontstaat niet alleen een totaalbeeld van de (funeraire) gebruiken in Vlaanderen maar vooral een beeld van hoe de Vlaming leefde.

Het grafteken als artistieke uiting

Een monumentaal grafteken is een symbiose van architectuur, sculptuur en toegepaste kunst. Al die elementen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vaak is er een nauw samenwerkingsverband tussen verschillende actoren: de architect ontwerpt een grafteken, de aannemer of de steenkapper voert het werk uit, een kunstenaar ontwerpt er een grafsculptuur voor, beeldhouwers voeren het ontwerp uit en de bronsgieter zorgt voor de decoratieve elementen, enzovoort.

In Vlaanderen waren er verschillende bekende beeldhouwers, steenhouders en architecten actief op de begraafplaatsen. Voor velen onder hen was de funeraire kunst geen hoofdbezigheid. Net in de funeraire kunst tonen ze een ander facet van hun werken, plaatsen ze hun werk in een ander licht.

Het grafteken Edw. David uit 1969 heeft een voor de naoorlogse periode uitzonderlijke vormgeving. Sint-Audomarus-kerkhof, De Panne (Adinkerke). foto: Onroerend Erfgoed.

Het funeraire ritueel

Met behulp van archiefdocumenten, foto's en beschrijvingen kunnen we onderzoeken hoe onze voorouders omgingen met de meest existentiële vragen rond leven en dood en hoe ze die vorm gaven in rituelen. Hoewel een dagelijkse realiteit, bestaan er van die afscheidsrituelen slechts weinig tastbare herinneringen. Om die informatie te achterhalen kunnen begraafplaatsen een belangrijke rol spelen.

Het grafteken Edw. David uit 1969 heeft een voor de naoorlogse periode uitzonderlijke vormgeving. Sint-Audomarus-kerkhof, De Panne (Adinkerke), foto: Onroerend Erfgoed.

De keuze van de begraafplaats, aard van lijkbezorging (begraving of crematie), locatie, grootte van het grafteken, aanleg, afbeeldingen en symboliek, enzovoort vertellen veel over de historische omgang met de dood. Geloofde men in een hiernamaals of een heropstanding? Hoe kreeg dat idee vorm tijdens de begrafenis, in het grafteken en in de fase van herinnering? Moesten beenderen behouden worden of konden ze ontgraven worden? Ligt de nadruk op de dode of op de nabestaande? Welke regionale verschillen bestaan er bij de doodsbeleving? Was er onderscheid in sociale klassen?

Het zijn relevante vragen én gegevens die ons toelaten op een bewustere manier met het erfgoed, gedachtengoed en menselijke resten om te gaan.

Funerair erfgoed is bijzonder interessant voor allerlei aspecten van de geschiedschrijving zoals:

-
- Three oval-framed portraits are mounted on a dark, textured background. The leftmost portrait shows an elderly woman with short, curly, light-colored hair, wearing a dark, patterned top. The middle portrait shows a young man with dark hair, wearing a dark suit jacket, a light-colored shirt, and a patterned tie. The rightmost portrait shows an elderly man with a balding head and a mustache, wearing a dark suit jacket, a light-colored shirt, and a patterned tie. Each portrait is set within a white oval frame with a thin gold border.

Archeologisch en fysisch-antropologisch onderzoek

Archeologisch onderzoek leidt tot kennis van de grafrituelen uit vroegere tijden en het leven van de vroegere mens. Dat doet het niet enkel en exclusief voor die perioden waarvoor geschreven bronnen ontbreken of ontoereikend zijn. Ook voor recentere periodes is het archeologisch onderzoek relevant. Het is bijvoorbeeld verrassend hoe weinig er zelfs in recente perioden geschreven wordt over alledaagse dingen als grafkleding, grafgiften, bloemen in of op de kist, kistdecoratie, grafurnen, enzovoort. En zelfs waar historische informatie volop voorhanden is, blijft het nuttig die met de

archeologische bevindingen te confronteren. Elke informatiebron over het verleden heeft immers zijn eigen sterktes en zwaktes.

Het ruimen van graven, de crematie van beenderresten, of het verzamelen van beenderen in een knekelput zorgen voor een verlies aan (potentiële) kennis. Het materiële aspect van de funeraire structuren (kisten, grafkelders, grafstenen, enzovoort) en het begrafenisritueel (organisatie, grafgiften, positie van het lichaam, kledij of lijkwade, balseming, enzovoort) kunnen een antwoord bieden op vragen als: Werden mannen anders behandeld dan vrouwen of volwassenen anders dan kinderen? Waren er verwantschapsgroepen? Kunnen er op basis van eventuele patronen in het grafritueel statusgroepen worden gereconstrueerd?

De **fysische antropologie** is een onderdeel van de archeologie die de menselijke resten onderzoekt. Naast botten worden ook zachte weefsels als haren, nagels, huid, organen en kraakbeen onderzocht. De fysieke overblijfselen van mensen leveren heel diverse informatie op die in combinatie met ander archeologisch onderzoek kunnen leiden tot conclusies over gezondheid en sociale status.

Fysisch antropologisch onderzoek van de relikven van Sint-Rombout. Mechelen, foto: © Koninklijk Instituut van het Kunstpatrimonium

Studie van de biologische eigenschappen van beenderen verschaft inzicht in de ouderdom, het geslacht, de lichaamslengte, bepaalde metrische en erfelijke kenmerken, de gezondheidstoestand, hygiëne, voedingsgewoontes, kindersterfte, populatiekenmerken, epidemieën, enzovoort. Die resultaten worden gebruikt om verbanden te leggen tussen sociale, economische, ecologische, historische en culturele facetten van de mens. Soms kan de doodsoorzaak achterhaald worden, of de identiteit van een persoon (bijvoorbeeld bij oorlogsslachtoffers uit beide wereldoorlogen). Skeletgegevens vormen de basis voor onderzoek naar paleodemografie, (sociale patronen, afkomst, migraties) en paleopathologie (degeneratieve aandoeningen, trauma, infectieziekten, deficiëntieziekten, aangeboren ziekten, corticale defecten en dergelijke).

De Belgische wetenschappelijke botcollecties bestaan uit menselijke resten vanaf de laat-Romeinse periode. Momenteel bestaan er slechts twee referentiecollecties voor de 19de en 20ste eeuw in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN).¹⁰⁹ Eén daarvan komt uit Schoten en de andere uit Koksijde.¹¹⁰ Er wordt vaak ten onrechte vanuit gegaan dat er voor de recentere periode (vanaf de 19de eeuw) geen archeologisch onderzoek nodig is. Nochtans kunnen er ook voor die periode wetenschappelijke vragen gesteld worden waarop de klassieke bronnen geen antwoord bieden en waarbij skeletonderzoek noodzakelijk is. We denken alleen al aan bijvoorbeeld vragen naar de verspreidingspatronen van al dan niet endemische ziektes.

¹⁰⁹ S.N. 2017: Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen [online], <http://www.natuurwetenschappen.be> (geraadpleegd op 27 juli 2017).

¹¹⁰ ORBAN R. & VANDOORNE K. 2006: *Les squelettes humains de Koksijde (Coxijde) et Schoten: deux collections remarquables conservées à l'Institut royal des sciences naturelles de Belgique. Actes de la table ronde de Carry-le-Rouet, Bouches-du-Rhône.*

Het Sint-Martinuskerkhof van Meise werd geruimd en omgevormd tot een groene zone. foto: Onroerend Erfgoed

De wet van 1971 betekende een grote aanslag op het funerair erfgoed. De eeuwigdurende concessies werden beperkt tot een looptermijn van 50 jaar. Dat maakte een ruimingsbeleid mogelijk. De gemeenten werden eigenaar van alle oude graftekens waarvoor de concessie niet verlengd werd, en konden die naar eigen nood en inzicht ruimen.

Vandaag is de nood aan ruimte sterk afgenomen als gevolg van de populariteit van de crematie.

Toch gaan heel wat gemeenten over

tot het ruimen van graven en graftekens omwille van:

- Het gelijkheidsbeginsel (wie niet betaalt gaat weg).
- De drang om via ruiming en vergroening de begraafplaatsen onderhoudsvriendelijker te maken.

De vervalddag van de maximale concessietijd van 50 jaar wordt door de gemeenten verschillend berekend. Sommige gemeenten berekenen de periode vanaf de laatste bijzetting. Andere gemeenten verlengden in 1971 de periode stilzwijgend voor 50 jaar. Er is dus geen eenduidig ogenblik waarop de 'eeuwigdurende concessies' vervallen en kunnen verlengd worden.

Vele gemeenten bieden in 2021-2022 de vernieuwing van de eeuwigdurende concessies aan. Vele graftekens zullen ongetwijfeld eigendom worden van de gemeenten. Zij zullen vervolgens een funerair erfgoedbeleid moeten voeren. Het risico bestaat dat vele historische en esthetisch waardevolle graftekens zullen geruimd worden.

Graftekens van na 1971 zijn nog meer bedreigd door het verval van de concessies. De meeste concessies bedragen ongeveer 20 jaar. Nabestaanden verlengen de concessie vaak een of twee keer. Daarna is de band met de overledene meestal vervaagd en wordt de concessie niet meer verlengd. De gemeente gaat dan vaak tot ruiming over. De erfgoedwaarde van graftekens uit de naoorlogse jaren wordt bovendien nog weinig erkend. Door het verdwijnen van dat jonge erfgoed ontstaat op termijn mogelijk een vertekend beeld over de funeraire productie van na 1971.

Niet enkel het grafteken is bedreigd maar ook de grafinhoud. Bij ontruiming van een graf worden de beenderen gecremeerd of in een knekelput bijgezet. Dat gebeurt zonder wetenschappelijk onderzoek en betekent dus steeds een verlies aan menselijke, archeologische en wetenschappelijke kennis. Ook bij hergebruik van het grafteken worden de skeletten verwijderd met dezelfde gevolgen als hoger beschreven. Daarnaast gaat de band tussen grafteken en opdrachtgever onherroepelijk verloren.

3.2.2 Beperkte kennis over het funerair erfgoed

(Kunst)historische kennis

Onderzoek naar funerair erfgoed gebeurt eerder beperkt en sitegericht. Het ontbreekt ons aan voldoende diepgaande kennis omtrent het funerair erfgoed. Niet enkel het (kunst)historisch

////////////////////////////////////

Er is onder andere nood aan:

- Informatie over materiaalgebruik, stijlevoluties, funeraire typologieën, oeuvrecatalogi, funeraire rituelen, enzovoort.
- Vergelijkende studies op zowel geografisch vlak (Vlaanderen, interregionaal en internationaal) als historisch vlak.
- Studies over de grensvlakken van funerair onroerend erfgoed met grafrituelen, het mens- en godsbeeld, sociologie, enzovoort.

De artistieke vormgeving van de funeraire kunst en de betekenis ervan in de kunstgeschiedenis zijn onderzoeksthema's bij uitstek binnen het funerair erfgoedonderzoek. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en Italië, waar al prachtige publicaties uitgegeven werden over de toonaangevende funeraire beeldhouwers en hun werk, staat site-overschrijdend onderzoek naar begraafplaatsen, kerkhoven en grafsculptuur in Vlaanderen nog in de kinderschoenen.

Een groot hiaat in het onderzoek is het naoorlogse erfgoed. Dat type funerair erfgoed wordt onvoldoende naar waarde geschat en dus niet onderzocht. Bovendien worden graftekens uit de periode na 1971 steeds schaarser omdat ze na verloop van de concessie veel vaker worden geruimd.

Dit gebrek aan kennis over funeraire erfgoed leidt tot een onderwaardering van bepaalde vormen van funerair erfgoed (vb. eenvoudige materialen, lokale vormgeving, lokale grafmakers, ...) of periodes (vb. 20ste eeuw). De beperkte aandacht is een vicieuze cirkel. Weinig interesse leidt tot vernietiging van basisinformatie zoals de archieven van grafmakers en graftekens wat dan weer toekomstig onderzoek onmogelijk maakt.

De gebrekkige kennis speelt ook het beheer parten. Gemeenten willen weten hoe ze hun funerair erfgoed kunnen onderhouden en combineren met een moderne invulling van de begraafplaats. Ze zoeken naar ideeën om van de begraafplaats een aangename ruimte te maken met respect voor erfgoed, overledenen en gebruikers. Regelmatig ontvangt het agentschap Onroerend Erfgoed vragen naar *best practices* en naar contactgegevens van collega-beheerders om van ideeën te wisselen. Er is op dat vlak slechts beperkte kennisdeling mogelijk omdat er een gefragmenteerde kennisopbouw is die vaak lokaal geborgen blijft.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is de productie van graftekens rationeler en uniciteit is bijna uitgebannen. Handenarbeid vermindert sterk. De funeraire cultuur van de massa bestaat uit talloze identieke machinale graftekens. Decennia lang was er weinig nood aan de artisanale grafmaker of kunstenaar waardoor de specifieke ambachten van steenhouwer, beeldhouwer en letterkapper verdwenen. Technisch geschoolde ambachtslui die de typische kennis en handelingen nodig voor de productie van oude graftekens bezitten, worden vandaag schaars. De nood aan die ambachtslui om het funerair erfgoed te onderhouden wordt echter groter.

Een belangrijke stap in het aanvullen van de kennishiaten is de uniforme inventarisatie. Pas daarna kan grondig wetenschappelijk onderzoek gebeuren waarbij de graftekens in een geografisch, historisch, materieel én immaterieel kader worden geplaatst.

Er is vooral nood aan:

- Een door verschillende onderzoeksinstellingen en professionele onderzoekers erkende **thesaurus** voor het funerair erfgoed. Elke onderzoeker maakt een eigen thesaurus op, die grotendeels identiek is maar op details soms verschilt.
- Een door de verschillende onderzoeksinstellingen en professionele onderzoekers erkende **methodologie**. Elke onderzoeker werkt op zijn eigen manier. Reeds uitgewerkte handleidingen zoals die van RADAR, HERITA en Epitaaf vzw blijven te onbekend en hebben geen officiële erkenning.
- Begeleiding. Heel wat gemeenten werken noodgedwongen met **vrijwilligers**. Een constante professionele opleiding en begeleiding blijven echter noodzakelijk om de finesses van de infoverzameling over te brengen.
- Een uniforme **ontsluiting** van het onderzoek en de inventarisatie. Elke initiatiefnemer ontsluit zijn project op een andere wijze, van publicatie tot online databank. Voorlopig kunnen die initiatieven niet aan elkaar gekoppeld worden wat cross-over onderzoek bemoeilijkt.

Het *Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging* en het *Onroerenderfgoedbesluit* (zie hoofdstuk 2) bepalen dat elke gemeente een inventaris moet maken van zijn funerair erfgoed. Jammer genoeg ontbreken een uniforme methodologie, selectiecriteria, een kwaliteitscontrole en uniforme ontsluiting van de gegevens.

3.2.4 Onvolledige bescherming van het funerair erfgoed

Een ruim gedragen beschermingsplanning op (middel)lange termijn voor het funerair erfgoed bestaat momenteel niet in Vlaanderen. Gezien het ontbreken van een goede gebiedsdekkende inventaris werden enkel de best bekende buitenbegraafplaatsen beschermd door de Vlaamse Overheid (zoals het Schoonselhof in Antwerpen en de Westerbegraafplaats in Gent). Kerkhoven werden omwille van de kerk-met-kerkhof-context beschermd.

Veel sites werden slechts gedeeltelijk beschermd (bijvoorbeeld een grafkapel, een poort of ommuring, ...) terwijl de volledige site erfgoedwaarde heeft. Andere sites kregen een minder geschikte beschermingsvorm, bijvoorbeeld als landschap, of zijn onvolledig in het beschermingsbesluit beschreven (bijvoorbeeld enkel de kerkhofmuur en niet de graftekens) waardoor bepaalde vormen van funerair erfgoed niet gewaardeerd zijn en dreigen te verdwijnen. Voortschrijdend inzicht evalueert het funerair erfgoed vandaag anders dan enkele decennia terug waardoor nieuwe sites dienen beschermd te worden en andere geherevalueerd.

Dat funerair erfgoed zowel bestaat uit bovengrondse als ondergrondse erfgoedelementen wordt vandaag algemeen aanvaard. In het verleden was dat evenwel anders. De archeologische waarde werd bij de bescherming van funerair erfgoed vaak over het hoofd gezien.

3.2.5 Verval van graftekens

Binnenkerkse grafplaten

Het oudste funeraire erfgoed in Vlaanderen bevindt zich vooral in kerken. Ook voor deze grafstenen blijft wetenschappelijke studie en registratie nodig. Onterecht wordt gedacht dat ze door hun ouderdom gewaardeerd en bewaard worden. Kunsthistoricus Ronald Van Belle voert reeds lange tijd

onderzoek naar deze grafplaten in West Vlaanderen en kwam tot de pijnlijke conclusie dat ze heel vaak verloren gaan.¹¹¹

De oude grafzerken in de kerkvloeren zijn slijtgevoelig. Dat is vooral het geval voor grafzerken van wit marmer en met ingelegd koper. Er bestaat geen uniforme conservatievisie voor deze zerken. De grafzerken in kerken zijn bovendien vaak zware, onhandige, grote stenen platen die moeilijk kunnen verplaatst worden. Ze verplaatsen naar een betere plek is dus niet zomaar mogelijk en soms zelfs ongewenst. Vaak heeft immers ook de locatie van de grafzerk historische of culturele waarde. De bewaringsomstandigheden van die historische stukken moet dringend verbeteren. In ideale omstandigheden kunnen ze hun eeuwenoude functie als grafplaten én als vloer behouden in combinatie met een beter behoud en bescherming tegen verval.

Graftekens in de open lucht

Begraafplaatsen, zowel de kerkhoven als de buitenbegraafplaatsen, en hun graftekens kennen een veelheid aan heel specifieke problemen.¹¹²

Een veel voorkomende bedreiging is algemene verwaarlozing en gebrek aan onderhoud van de begraafplaats en de graftekens. Dat heeft verschillende oorzaken:

- Het jarenlange gebruik van herbiciden maakt elke vorm van dieren- en plantenleven onmogelijk met een troosteloze aanblik als gevolg.
- Die 'doodse' uitstraling zet concessiehouders niet aan om hun grafteken in goede staat te onderhouden. Concessies raken in verval en familieleden tonen nog weinig interesse voor het graf.
- Het gebrek aan onderhoud door de concessiehouder leidt vervolgens ook tot versneld natuurlijk verval.

Bodemerosie kan zowel het grafteken, het bodemarchief als de volledige context van een begraafplaats bedreigen. Er zijn verschillende vormen van erosie:

- De begraafplaats zelf kan onderhevig zijn aan erosie wanneer zij bijvoorbeeld op een helling ligt.
- Het veelvuldig (be)graven en het 'inklappen' van de grafkist leidt tot 'zwalpen' van de graven. De ondergrond waarop de graftekens staan wordt onstabiel en het graf verzakt. Na verloop van tijd komen er breuken in de steen en kent het grafteken een versnelde natuurlijke teloorgang.
- Waterschade heeft grote invloed op zowel individuele graven als architecturale onderdelen (Poortgebouwen, muren, grafkapellen en –kelders en dodenhuisjes). Het gaat zowel om insijpelend, doorslaand als opstijgend vocht.

Plantengroei kan nefast zijn:

- Bomen en struiken in de buurt of op graven kunnen door hun wortels of omvang een bedreiging vormen voor de stabiliteit van het gedenkteken, maar ook voor de ommuring van de begraafplaats en gebouwen.

---

¹¹¹ Voor een overzicht zie: VAN BELLE R. 2006: *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen*, Brugge.

¹¹² MAEKELBERG D. & SCHEIRLINCKX D. 2011: *Onderhoud van funerair erfgoed*, s.l.

- Algen, korstmossen en mossen berokkenen schade aan bepaalde steensoorten en andere materialen.

Klimatologische omstandigheden zijn nefast voor verschillende materialen:

- Carraramarmer is gevoelig aan 'versuikering' en kromtrekken.
- Kalk(zand)steen lijdt onder regenval. Spleten en breuken zorgen versneld voor scheuren door ijs of zijn ideale groeiplaatsen voor planten (wortels oefenen dan weer druk uit op de steen).
- Grafkelders lijden onder zoutuitbloeding.
- Metalen hebben last van corrosie, roest en verzwakking, enzovoort.

Het onoordeelkundig reinigen van oude graftekens kan ook leiden tot schade:

- Door met een te harde borstel en bleekwater de stenen te reinigen ontstaan er kleine oppervlaktebreuken, die na regen en vrieskou kunnen leiden tot grote breuken.
- Chemische producten (waaronder pesticiden) tasten steenachtige materialen en waardevolle korstmossen aan.

De zerken in de vloer van de kerk van de Sint-Pieterskerk zijn sterk afgesletten. Kruibeke (Bazel), foto: Onroerend Erfgoed.

Plantengroei kan een bedreiging zijn voor een grafteken. Grafteken Denayer, Sint-Pauluskerkhof, Galmaarden (Vollezele), foto: Onroerend Erfgoed.

3.2.6 Vandalisme en diefstal

Begraafplaatsen en kerkhoven hebben te lijden onder vandalisme en diefstal van waardevolle sculpturen, bronzen, foto's, beplanting, enzovoort. Zo gaat funerair erfgoed verloren of verliest het aan waarde. Oplossingen zijn niet meteen voor handen gezien de begraafplaats een openbare ruimte is. De sociale controle – die verhoogd kan worden door het multifunctionele gebruik van de

////////////////////////////////////

begraafplaats te stimuleren – is momenteel één van de weinige oplossingen. Vele begraafplaatsen worden 's nachts gesloten.

3.2.7 Beperkt draagvlak en waardering voor het funerair erfgoed

Momenteel is er een beperkt draagvlak voor funerair erfgoed in Vlaanderen. In de 18de eeuw elimineerde de verlichting het kerkhof als ontmoetings- en gemeenschapsvormende plaats. Door de rationalisering van de 20ste eeuw verdrongen ellenlange uniforme grafrijen de esthetische benadering van de begraafplaats. De dood verdween uit de beleavingswereld van de levenden, de begraafplaats werd een te mijden plek.

De aandacht van het publiek voor bijvoorbeeld de oorlogsbegraafplaatsen in de Westhoek of de Somme (Frankrijk) mag niet veralgemeend worden. De grote toeristische trekpleisters als Père Lachaise in Parijs en Highgate in Londen, de catacomben en de piramides spreken tot de verbeelding maar geven ook een vertekend beeld van funerair erfgoed. Recentere en visueel minder indrukwekkende sites, fenomenen en uitdrukkingsvormen worden niet gewaardeerd. Vooral de 20ste-eeuwse funeraire ontwikkeling is daarvan het slachtoffer.

Het maatschappelijke draagvlak blijft hooguit beperkt tot een passieve benadering van erfgoedbeleving onder de vorm van een bezoek aan een begraafplaats in het kader van een toeristische uitstap. De actieve kenniswerving waarbij het individu gericht op zoek gaat naar informatie en uit eigen beweging het funerair erfgoed in eigen land of buitenland gaat opzoeken, blijft beperkt tot groepen van enthousiastelingen die elkaar treffen via verenigingen als Grafzerkje vzw en Epitaaf vzw. Her en der ontdekt het onderwijs de begraafplaats als een leerplek. De participerende groep die actief funerair erfgoed onderzoekt en zich inzet voor inventarisatie, registratie, onderhoud en ontsluiting blijft beperkt.

3.2.8 Een beperkte beheersvisie

Er bestaat zowel bij de lokale overheden als bij de private begraafplaatseigenaren veel onduidelijkheid omtrent de verwachtingen en hun taken en verantwoordelijkheden met betrekking tot het beheer van het funerair erfgoed. Het decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging van 2004 heeft, gezien het gebrek aan uitvoeringsbesluiten, zeker op het vlak van de erfgoedzorg voor verwarring gezorgd. Heel wat gemeenten weten niet hoe ze een specifiek funerair erfgoedbeleid kunnen uitbouwen of hoe ze moeten voldoen aan de eis tot opmaak van een lokale lijst van het funerair erfgoed.

Zoals hoger reeds aangehaald is er in Vlaanderen weinig onderzoek gedaan naar het beheer van funerair erfgoed. De meeste ervaring is lokaal opgedaan en de kennis raakt moeilijk of niet verspreid. Gerealiseerde initiatieven worden niet op langere termijn gemonitord om te zien of de doelstellingen op lange termijn gehaald worden. Zodoende bestaat er slechts een heel beperkte kennisoverdracht wat het beheer van funerair erfgoed betreft en is het formuleren of ter discussie stellen van beheerstechnieken en beheersmodellen problematisch.

BIBLIOGRAFIE

////////////////////////////////////

4 REGISTREREN, INVENTARISEREN, BESCHERMEN: DE VLAAMSE SITUATIE ANNO 2020

Foto: Grafteken Artan, Koksijde, foto: Onroerend erfgoed.

////////////////////

*One can survive everything, nowadays,
except death.*

Alles valt te overleven tegenwoordig, behalve de dood
(Oscar Wilde, 1854-1900)

////////////////////////////////////

INLEIDING

De eerste stap voor elke erfgoedbeleid is een inventaris. Die bestaat uit het registreren van:

- De bekende kennis omtrent het funerair erfgoed.
- Het materieel bewaarde funerair erfgoed zelf.

Ondanks de wetgeving op de begraafplaatsen van 2004 en verschillende lokale initiatieven bestaat er nog geen gebiedsdekkende inventaris noch bescherming van het funerair erfgoed in Vlaanderen (zie hoofdstuk 3.2.). In dit onderdeel overlopen we wat er wél al is en hoe dit tot stand kwam.

4.1 HET AANTAL BEGRAAFPLAATSEN IN VLAANDEREN

Omdat de begraafplaatsen onder de verantwoordelijkheid vallen van de steden en gemeenten, wordt er op Vlaams niveau door het agentschap Binnenlands Bestuur geen centrale lijst bijgehouden van de begraafplaatsen in Vlaanderen. Dat bemoeilijkt het onderzoek aanzienlijk.

Om een beeld te krijgen van het aantal begraafplaatsen in Vlaanderen begon het agentschap Onroerend Erfgoed met het opstellen van een lijst van bekende begraafplaatsen.¹¹³ Die lijst werd aangevuld met de door het agentschap opgestelde *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*¹¹⁴ en van de databank van de beschermingen.¹¹⁵ De daarin voorkomende begraafplaatsen zijn soms gesloten begraafplaatsen.

Het huidige overzicht betreft 1181 buitenbegraafplaatsen, 418 kerkhoven en 220 militaire begraafplaatsen. Verder is er informatie beschikbaar over 125 begraafplaatsen in privaat bezit.¹¹⁶ Daarmee komt het totaal op minstens 1944 begraafplaatsen, waarvan 1599 burgerlijke.

De website Memento Mori biedt een kaart met alle bekende burgerlijke begraafplaatsen in Vlaanderen en Brussel.¹¹⁷

---

¹¹³ Uitgangspunt was de lijst op de website Allesoveruitvaart.be (www.allesoveruitvaart.be, geraadpleegd op 31 juli 2017). Deze website is in 2020 niet langer beschikbaar.

¹¹⁴ ONROEREND ERFGOED 2017: *De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe> (geraadpleegd op 31 juli 2017).

¹¹⁵ ONROEREND ERFGOED 2017: *Beschermde of vastgestelde objecten zoeken* [online], <http://onroenderfgoed.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14603> (geraadpleegd op 31 juli 2017).

¹¹⁶ Private begraafplaatsen zijn begraafplaatsen die niet door de burgerlijke overheid uitgebaat worden, bijvoorbeeld de kerkhoven van kloosters en abdijen; S.N. 1999: *Een introductie tot de zorg voor het funerair erfgoed. Verslagboek, Zesde ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg*, s.l.

¹¹⁷ INGELS T. & TROFFAES A. 2020: *Memento Mori* [online], <http://memento-mori.be/kaart.html> (geraadpleegd op 20 april 2020).

4.2 INVENTARISATIE VAN HET FUNERAIR ERFGOED

Agentschap Onroerend Erfgoed

Het agentschap Onroerend Erfgoed is verantwoordelijk voor de inventarisatie van onroerend erfgoed in Vlaanderen. Al sinds de jaren 1970 wordt aan de inventaris gewerkt (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>). De inventaris bevat ongeveer 1100 funeraire items, variërend van grote begraafplaatsen tot individuele graftekens. Ze zijn voorzien van een beschrijving en lokalisering

Het is geen sluitende inventaris en de wijze van vermelding en de dekkingsgraad is wisselend wat funerair erfgoed betreft. Een analyse van de inventaris leert dat het funeraire erfgoed in de jaren 1970 slechts zeer sporadisch opgenomen werd. Het onderzoek naar funerair erfgoed ontwikkelde zich pas midden jaren 1990 tot een volwaardige discipline. Sindsdien worden meer funeraire sites opgenomen in de inventaris zoals blijkt uit de laatst geïnventarisierde provincies Oost- en West-Vlaanderen. Vele kerkhoven worden bij de kerk vermeld terwijl buitenbegraafplaatsen afzonderlijk zijn opgenomen. Individuele graftekens worden slechts sporadisch vermeld.

Lokale inventarissen

Naar aanleiding van het *Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging* van 2004 ontwierp Epitaaf vzw in samenwerking met de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg (VCM, nu Herita) een inventariserende voor funerair erfgoed. Epitaaf werkte eveneens een handleiding uit. Herita verspreidt die fiche nog steeds. Intussen maken verschillende gemeenten, intergemeentelijke erfgoedverenigingen en heemkringen er gebruik van.

Volgend op de voorzet van Epitaaf vzw en Herita gingen verschillende lokale actoren op het werkterrein onafhankelijk van elkaar aan de slag. De lokale kennis werd op zeer diverse manieren ontsloten: van interne gemeentelijke rapporten tot werkdocumenten voor begraafplaatsbeheerders, publicaties, bezoekersgidsen en websites.

Sinds 1 januari 2020 behoort de geografische inventarisatie van onder andere het funerair erfgoed tot het takenpakket van de onroerenderfgoedgemeente.

Gemeentelijke lijsten funerair erfgoed

Volgend op het Decreet van 2004, maakten enkele gemeenten omstandige lijsten van graftekens van lokaal historisch belang over aan de minister:

- Zele stuurde in 2007 een lijst met 44 graftekens op.
- Deinze stuurde in 2008 twee door het college goedgekeurde lijsten door: de lijst van Vinkt telt 70 graftekens, de lijst van Astene 48.
- Maldegem stuurde in 2009 een lijst van 9 graftekens op voor het oude kerkhof van Kleit.
- Leuven maakte in 2010 een inventaris op.
- Bekkevoort stuurde in 2020 een lijst op van 93 graftekens.

Andere steden en gemeenten en organisaties stelden eveneens lijsten op (Gent, BIE, CO7, Zottegem, enzovoort) maar maakten die niet officieel ter goedkeuring aan de minister over.

Andere lokale initiatieven

Vele andere initiatieven rond het onderzoeken en waarderen van funerair erfgoed ontstaan vanuit zeer verschillende initiatiefnemers, zoals lokale administraties, intergemeentelijke samenwerkingsverbanden, heemkundige kringen, lokale musea, enzovoort.

Een lokale overheid stelt meestal een inventaris van het funerair erfgoed op wanneer zij wil overgaan tot de herinrichting van een begraafplaats. Dan ontstaan vragen over de waarde van het funerair erfgoed.

Enkele initiatieven:

- Een vroeg initiatief is de inventarisatie door de stad Gent in het begin van de jaren 1980. Een werkgroep beschreef de belangrijkste graftekens op de Gentse begraafplaatsen. Het resultaat van die inventarisatiecampagne werd in 1981 gepubliceerd.¹¹⁸ De strenge selectie vormde een eerste aanzet tot het behouden en ontsluiten van de historische graftekens op de Gentse begraafplaatsen.
- De meeste inventarissen werden opgemaakt in het kader van herwaarderingsplannen. Vroege voorbeelden zijn de beheersplannen voor de kerkhoven van Wulveringem, Vinken en Houtem, opgemaakt in opdracht van de stad Veurne in 2005.
- In 2010-2011 stelde een zelfstandig onderzoeker op vraag van de gemeente Sint-Katelijne-Waver een inventaris samen van het gemeentelijk funerair erfgoed. Een reeks graftekens van voor 1950 kregen de status van (gemeentelijk) funerair erfgoed.
- De Putse Heemkring 'Het Molenijzer' nam in 2012-2013 een museaal lapidarium onder zijn hoede.
- In 2012 nam de Intergemeentelijke Onroerend Erfgoeddienst ZOLAD+¹¹⁹ samen met de gemeente Riemst het initiatief tot inventarisatie van de gemeentelijke begraafplaatsen.
- Heist-op-den-Berg voerde in 2016 een grootschalig onderzoek naar het lokaal funerair erfgoed ter voorbereiding van een lokaal funerair erfgoedbeleid gekoppeld aan een vergroenings- en inrichtingsbeleid.
- De stad Oostende liet in 2017 een studie opmaken van de erfgoedwaarden van het 'Oud Kerkhof'. De stad koppelde dat onderzoek aan een vergroeningsbeleid voor de site.
- Heel wat heemkundige kringen droegen hun steentje bij tot de inventarisatie en de waardebeoordeling van het lokale funeraire erfgoed. Meestal resulteerde dat in een publicatie of gemeentelijke beleidsvisie. Dat gebeurde onder andere te Beersel, Sint-Martens-Latem, Diepenbeek, Hasselt en vele andere plaatsen.
- Lokale musea, zoals het Volksmuseum Turninum (Deurne) hadden aandacht voor het lokale funeraire erfgoed. In het geval van Volkskundemuseum Turninum waren dat het Sint-Fredeganduskerkhof en de Sint-Rochusbegraafplaats.

Projectvereniging BIE¹²⁰

De inventarisatie door de projectvereniging BIE (voorheen projectvereniging TERF) kaderde binnen de in 2008 afgesloten cultureel-erfgoedconvenant tussen de Vlaamse Gemeenschap en de projectvereniging BIE.

¹¹⁸ CAPITEYN A. & DECAVELE J. 1981: *In steen en brons, van leven en dood*, Gent.

¹¹⁹ Intergemeentelijke Onroerend Erfgoeddienst van Bilzen, Riemst, Lanaken en Voeren.

¹²⁰ BIE is de naam voor het intergemeentelijk samenwerkingsverband rond erfgoed in Hooglede, Ingelmunster, Izegem, Lichtervelde, Moorslede, Roeselare en Staden. (<https://bienet.be/over-ons/>, geraadpleegd op 22 april 2020).

De databank wordt (tegen betaling van een opstartkost en een vergoeding voor de serverruimte) ook ter beschikking gesteld aan andere gemeenten. Enkele gemeenten gingen reeds op het aanbod in: Hooglede, Ingelmunster, Izegem, Lichtervelde, Moorslede, Roeselare, Staden, Leuven, Geraardsbergen, Londerzeel, Antwerpen (toestand 2020). De databank is de eerste poging in Vlaanderen om te komen tot een uniform ontsluitingssysteem voor verschillende begraafplaatsen.

- Aan de VUB verenigen de Vakgroep Geschiedenis en de Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie hun expertise voor het onderzoek naar de dodencultuur en het funerair erfgoed.¹²⁶

Publicaties

- De eerste inventaris van het Gentse funeraire erfgoed werd gepubliceerd in 1981.
- In 1990 verscheen een publicatie over het Oude Kerkhof van Turnhout.¹²⁹ Het eerste deel handelde over de grafgebruiken in Turnhout terwijl het tweede deel een inventaris bevatte van bijna 500 graftekens met ligging en beschrijving.
- Over het Schoonselhof en Antwerpse begraafplaatsen werden meerdere vulgariserende werken gepubliceerd.¹³⁰
- In Putte stelden vrijwilligers verschillende tentoonstellingen en bijhorende catalogi samen, die de funeraire cultuur in de gemeente bespraken, samen met een lokale lijst voor funerair erfgoed.

SENNESAEL V. 1992: *Het neogotische Campo Santo van Mariakerke*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

VAES L. 1993: *Het Sint-Fredeganduskerkhof te Deurne-Antwerpen. Een onderzoek naar het beschermd eind 19de-eeuws funerair patrimonium*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

HAVERMANS A., 2000: *Grafmonumenten door de stad Antwerpen overgebracht naar de nieuwe stedelijke begraafplaats Schoonselhof*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

HEYSE C. 1997: *Ze rusten onder het groen : begraafplaats Dieweg Ukkel*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

VERLINDE A. 2002: *De stedelijke begraafplaats aan de Nieuwpoortsesteenweg te Oostende. Een kunsthistorische en socio-culturele studie*, onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

DEPESTEL A. 2005: *De gemeentelijke gegraafplaats van de Gasthuisstraat te Temse*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

DE VOS S. 2005: *De oude stedelijke begraafplaats van Ronse. Een kunsthistorische studie van de site en haar waardevolle grafmonumenten*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

¹²⁶ Informatie verstrekt door Tamara Ingels.

¹²⁷ In het archief van het agentschap Onroerend Erfgoed bevinden zich een aantal heemkundige inventarissen van het funerair erfgoed die werden meegestuurd bij vragen om advies.

¹²⁸ DRIESEN W. 1983: *Het oud kerkhof van Zepperen: inventaris van de graftekens*, Zepperen.

¹²⁹ DE KOK H. & WAUTERS E. 1990: *Elks deel op 't laatste is het graf*, s.l.

¹³⁰ Onder andere: HAVERMANS A. 2004: begraafplaats Schoonselhof, OKV 4; ROBERT J. (red) 2005: *Schoonselhof Nu! Een eiaentijdse visie op de Antwerpse necropool*, Antwerpen.

4.3 HET BESCHERMDE FUNERAIR ERFGOED¹³¹

BIBLIOGRAFIE

CAPITEYN A. & DECAVELE J. 1981: *In steen en brons, van leven en dood*, Gent.

INGELS T. & TROFFAES A. 2020: *Memento Mori* [online], <http://memento-mori.be/kaart.html> (geraadpleegd op 20 april 2020).

ONROEREND ERFGOED 2017: *De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe> (geraadpleegd op 31 juli 2017).

ONROEREND ERFGOED 2017: *Beschermde of vastgestelde objecten zoeken* [online], <http://onroenderfgoed.ruimte-erfgoed.be/Default.aspx?tabid=14603> (geraadpleegd op 31 juli 2017).

PROJECTVERENIGING BIE, 2018: *Over ons* [online], <https://bienet.be/over-ons/> (geraadpleegd op 22 april 2020).

S.N. 2020: *Missie* [online], <http://www.co7.be/missie-4> (geraadpleegd op 22 april 2020).

S.N. 2020: *Epitaaf vzw vereniging voor funeraire grafkunst* [online], www.epitaaf.org (geraadpleegd op 22 april 2020).

S.N. 2020: *Wie zijn wij?* [online], www.grafzerkje.be (geraadpleegd op 22 april 2020)

////////////////////////////////////

5 ACTOREN OP HET VLAK VAN HET FUNERAIR ERFGOED

Foto: Grafteken Flamant, Geraardsbergen, foto: Onroerend erfgoed.

////////////////////////////////////

*Heb geen angst voor de dood,
want zolang wij er zijn, is de dood er niet
en als de dood er is, zijn wij er niet meer.*

(Marcus Tullius Cicero, 106-43 v Christus)

////////////////////////////////////

INLEIDING

Erfgoed is een gedeelde zorg. Vele organisaties wereldwijd zetten zich in voor ons (funerair) erfgoed. In dit hoofdstuk kijken we welke organisaties in Vlaanderen een rol opnemen. Naast overheidsinstanties komen ook het middenveld en onafhankelijke actoren aan bod. We lijsten de actoren op en geven een kort overzicht van hun activiteiten en realisaties op het vlak van funerair erfgoed. Er is volledigheid nagestreefd, maar we sluiten niet uit dat organisaties over het hoofd zijn gezien die eveneens waardevol werk leveren voor het funerair erfgoed. We beginnen internationaal en eindigen lokaal.

5.1 EUROPA

De Raad van Europa

De Raad van Europa, opgericht in 1949, is een internationale organisatie die de eenmaking van Europa wil bevorderen. Dat doet ze via verdragen en culturele initiatieven. In 1987 startte de Raad met het programma van de culturele routes. Het doel van die routes is tonen hoe het erfgoed van verschillende volkeren, culturen en landen doorheen tijd en ruimte samen de Europese identiteit vormden. De culturele routes zijn het resultaat van de fundamentele principes van de Europese Raad: respect voor mensenrechten, culturele democratie, culturele diversiteit en identiteit, dialoog, wederzijdse uitwisseling en verrijking over de grenzen heen.

Tussen 1987 en 2013 erkende de Raad 26 culturele routes in Europa waaronder de *European Cemeteries Route* in 2010. Die route werd uitgewerkt door de *Association of Significant Cemeteries in Europe* (ASCE) en betekende een erkenning van funerair erfgoed als één van de elementen die de Europese identiteit vormden. Momenteel bevat de route 63 begraafplaatsen in 50 steden en gemeenten, verspreid over 20 Europese Landen. Het is een dynamische lijst, verschillende partners werken aan hun kandidatuur om aan de route toegevoegd te worden. België is niet vertegenwoordigd in de *European Cemeteries Route*.

<https://www.coe.int>

Association of Significant Cemeteries of Europe

De *Association of Significant Cemeteries in Europe* (ASCE) is een non-profit organisatie, opgericht in 2001. Ze vormt een Europees netwerk van publieke en private eigenaars die instaan voor het beheer van toonaangevende begraafplaatsen in Europa. Het netwerk heeft als objectief het bevorderen van de kennis en de samenwerking tussen beheerders en erfgoedactoren bij:

- De bescherming van begraafplaatsen.
- Het onderhoud van begraafplaatsen.
- Het promoten van begraafplaatsen als onderdeel van het Europese erfgoed.
- Het verhogen van het bewustzijn van het belang van begraafplaatsen in Europa.

Sinds 2001 werden zo'n 150 begraafplaatsen erkend door ASCE als toonaangevend. België wordt in het netwerk vertegenwoordigd met de begraafplaatsen van Gent, het Schoonselhof te Antwerpen en de begraafplaats van Laken (Brussels Gewest).

Het netwerk wil de kennis omtrent het onderzoek naar en het beheer van begraafplaatsen delen en meer bekendheid geven. Als onderdeel van de werking vallen verschillende initiatieven op:

- <http://www.significantcemeteries.org/>

Europa Nostra, opgericht in 1963, is een overkoepelend netwerk van erfgoedorganisaties, actief op lokaal, regionaal, nationaal of Europees niveau. Het is een burgerinitiatief en geen overheidsinstantie. Het is de spreekbuis van de omvangrijke erfgoedbeweging binnen de Europese samenleving en treedt op als vertegenwoordiger van de erfgoedsector bij internationale instanties als de Europese Unie, de Raad van Europa en UNESCO. Europa Nostra lobbyt voor de bescherming van bedreigd Europees erfgoed en promoot 'best practices' in verband met onderzoek, bewaring, educatie en opleiding met betrekking tot erfgoed.

Het Europa Nostra netwerk telt onder zijn leden 250 organisaties (NGO's), 210 geassocieerde leden en 1.500 individuele leden uit 53 landen. In België tellen Europa Nostra en Europa Nostra Belgium 13 organisaties, 30 geassocieerde leden en meer dan 200 individuele leden. Voor al die leden vervult Europa Nostra Belgium de rol van nationaal platform: via haar talrijke activiteiten faciliteert Europa Nostra Belgium de wederzijdse kennisdeling en biedt het de mogelijkheid ervaringen en ideeën uit te wisselen, gemeenschappelijke standpunten in te nemen en gezamenlijk actie te ondernemen. Zowel in hun 'Most Endangered-list' als het 'Targeting History and Memory-project' (2016-2018) en de 'European Heritage Awards / Europa Nostra Awards' is er aandacht voor het funerair erfgoed.

<https://www.europanostra.org/>

Lokale besturen en intergemeentelijke diensten zijn conform het decreet van 16 januari 2004 op de begraafplaatsen en lijkbezorging verantwoordelijk voor de inrichting en uitbating van de begraafplaatsen.

- Lokale commissies op te richten.
- De materie bij Intergemeentelijke Onroerenderfgoeddiensten onder te brengen.
- Externe adviseurs onder de arm te nemen.

- Voor haar adviezen gaat de Commissie uit van enkele vastgelegde criteria op basis waarvan zij zowel de waarde van het individuele grafteken als de waarde van het ensemble in het landschap evalueert.
- Op initiatief van de Commissie werd er in 1983 een lapidarium (steenmuseum) opgericht.
- Sinds 1990 worden in opdracht van de Stad Brugge en op advies van de Stedelijke Commissie jaarlijks een aantal niet-geconcedeerde merkwaardige graftekens op de centrale begraafplaats gerestaureerd. Dat leidde onder andere in 1996 tot een stedelijk subsidiesysteem voor graftekens.
- Sinds 2014 heeft de stad een *Reglement betreffende overname van graftekens op de Brugse begraafplaatsen*.¹³³
- In Brugge werd het hergebruik van graftekens reeds in de jaren 1990 mogelijk gemaakt. Monumentale graftekens waarvan de concessie verlopen is, worden opnieuw aangeboden als graf nadat de oude menselijke resten zijn verwijderd.

2020

In Gent is de groendienst bevoegd voor het beheer en onderhoud van het funerair erfgoed, verspreid over achttien begraafplaatsen. Er werd een stedelijke werkgroep 'Begraafplaatsen' opgericht die alle betrokken stedelijke diensten, waaronder ook de dienst Monumentenzorg, verenigt.

De stad Gent inventariseert en waardeert haar funerair erfgoed. In een eerste fase worden de graven via een snelle inventarisatie in kaart gebracht. In een tweede fase wordt samen met heemkundige experts een selectie gemaakt van de graven of grafmonumenten met historische, artistieke, volkskundige, landschappelijke, maatschappelijke, sociaal-culturele of sociale waarde.

Roeselare: werkgroep 'Begraafplaatsen'

Projectvereniging BIE

Toen de toenmalige projectvereniging TERF in 2008 het eerste cultureel-erfgoedconvenant met de Vlaamse Gemeenschap sloot, stond funerair erfgoed hoog op de agenda. Het werd benaderd als monumentaal tastbaar erfgoed, maar ook als een drager van een immaterieel verhaal dat de geschiedenis van een gemeenschap vertelt. Funerair erfgoed bleek een ideale hefboom om erfgoed dichterbij de bevolking te brengen. Talloze vrijwilligers boden zich aan om dit erfgoed te helpen inventariseren. De gegevens werden in een daarvoor ontwikkelde databank ingevoerd en zijn online ontsloten.

<https://bienet.be/over-ons/69871-2/>

¹³⁵ S.N. 2020: *Waardevol erfgoed* [online], <https://stad.gent.nl/groen-milieu/de-gentse-begraafplaatsen/waardevol-erfgoed> en <https://stad.gent/burgerzaken/overlijden/de-gentse-begraafplaatsen/waardevol-erfgoed> (geraadpleegd op 22 april 2020).

¹³⁶ Info Week van de begraafplaatsen 2012 + S.N. 2020: *Hoe draagt de Stad Gent zorg voor ons funerair erfgoed?* [online], <https://stad.gent/nl/groen-milieu/de-gentse-begraafplaatsen/waardevol-erfgoed/hoe-draagt-de-stad-gent-zorg-voor-ons-funerair-erfgoed> (geraadpleegd op 22 april 2020).

¹³⁷ S.N. 2020: *Stedelijke subsidie voor merkwaardige grafmonumenten* [online], https://stad.gent/sites/default/files/page/documents/20141120_NO_Subsielereglement%20restauratie%20merkwaardige%20grafmonumenten.pdf (geraadpleegd op 22 april 2020).

¹³⁸ RADAR 2017: *Versteende getuigenissen* [online], www.versteendegetuigenissen.be (geraadpleegd op 22 april 2020).

Erfgoedcel CO7

In 2009 startte Erfgoedcel CO7 in samenwerking met de Stad Poperinge met een pilootproject waarbij het funerair erfgoed op de historische begraafplaats *Rekhof* in Poperinge centraal stond. Een eerste stap was de waardebeoordeling van de begraafplaats door een kunsthistorica. Vervolgens werd, in samenspraak met de deskundige, de inventarisatie van de begraafplaats aangepakt door vrijwilligers. Op vraag van CO7 werd een draaiboek ontwikkeld voor de uitwerking van een dergelijk inventarisatieproject met vrijwilligers en een deskundige. De Stad Poperinge besloot om op basis van de resultaten verder te werken aan de opwaardering van de begraafplaats 'Rekhof' als funerair park.

<http://www.co7.be/>

Intergemeentelijke Onroerend Erfgoeddienst Zolad+

Zolad+, momenteel omgevormd tot IOEDoost deed in 2012 een oproep naar kandidaten om de begraafplaatsen van Riemst te inventariseren. Er wordt gewerkt met vrijwilligers.

<http://ioedoost.be/>

5.2.2 Middenveld

Epitaaf vzw

Epitaaf vzw, een vereniging voor funeraire grafkunst, werd in 1984 opgericht door een groep architecten, geschiedkundigen, begraafplaatsverantwoordelijken, juristen, fotografen, kunsthistorici en thanatologen¹³⁹ met belangstelling voor begraafplaatsen, kerkhoven en grafmonumenten. De vzw is gevestigd in het sinds 1992 als monument beschermde beeldhouwatelier en woonhuis van de grafmakersfamilie Salu te Laken. Het museum biedt een unieke collectie omtrent funerair erfgoed en de funeraire cultuur.

De oprichting van Epitaaf kaderde in het licht van de wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging. Door de afschaffing van de eeuwigdurende concessies liepen zeldzame en waardevolle graftekens en zelfs hele kerkhoven en begraafplaatsen het risico verloren te gaan.

Epitaaf hielp mee lokale initiatieven van gemeenten en heemkundige kringen een bredere bekendheid te geven. Epitaaf nam ook zelf initiatieven tot het bestuderen, inventariseren, beschermen en bewaren van belangrijke begraafplaatsen, kerkhoven of grafmonumenten via publicaties, tentoonstellingen, geleide wandelingen, enzovoort. In dat kader stelde Epitaaf in 2004 in samenwerking met HERITA de *Veldwerkfiche voor registratie graftekens* op punt.¹⁴⁰

De vzw concentreert zich vandaag op het museum *Steenhouwersatelier Salu* en de begraafplaats van Laken. Daarbij hoort wetenschappelijke onderzoek van het funeraire erfgoed, de restauratie van de graftekens te Laken en van het oeuvre van atelier Salu. Tevens aanvaardt de vzw schenkingen die gerelateerd zijn aan het funeraire gebeuren zoals archieven of objecten uit andere funeraire ateliers. De vereniging geeft een digitaal tijdschrift uit dat toelichting geeft over verschillende funeraire onderwerpen.

<https://www.epitaaf.org/epitaaf-vzw>

---

¹³⁹ Wetenschapper die onderzoek doet naar de omgang met en voorstellingen over sterven, dood en rouw (<http://www.ru.nl/ct/>, geraadpleegd op 22 april 2020).

¹⁴⁰ De fiche werd gelanceerd door de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg die in 2013 opging in HERITA.

Grafzerkje vzw kwam in 2002 tot stand vanuit een diverse groep mensen met een passie voor alles wat funerair erfgoed aanbelangt. Onder de meer dan 200 leden en bestuursleden bevinden zich niet alleen historici, kunsthistorici en academici, maar ook een grote groep uiterst gedreven lokale actoren en vrijwilligers die zich reeds jarenlang inzetten voor het behoud en de bescherming van funeraire parel in Vlaanderen.

De vzw heeft een brede en interdisciplinaire kijk op funerair erfgoed. Dat gaat van adviesverlening aan beleidsmakers, funeraire reizen en bezoeken, het steunen van leden die peterschap opnemen over één of meerdere grafmonumenten, tot het uitwerken van kwalitatieve en resultaatgerichte trajecten rond educatie en restauratie van funerair erfgoed.

Concreet organiseert de vzw voor leden en niet-leden op zeer regelmatige basis bezoeken aan tal van funeraire locaties in binnen- en buitenland. Potentiële peters en meters van grafmonumenten kunnen bij de vzw terecht voor advies en beperkte projectmatige onderhoudspremies voor graven in peterschap.

In 2015 werd binnen de vzw een werkgroep boven de doopvont gehouden voor het samenbrengen van expertise rond de restauratieproblematiek van graftrommels (metalen trommels afgedekt met een glasplaat en er in een metalen bloemenkrans). De werkgroep deelt de verzamelde kennis regelmatig en op diverse momenten en manieren met een publiek van experts en geïnteresseerden.

Sinds kort werkt de vzw ook mee aan een project rond educatieve begeleiding van groepen en scholen. De vzw is ook beheerder van de website www.schoonselhof.be, waarop een online inventaris (met historiek, beschrijving, plaatsindicatoren en foto's) te vinden is van meer dan 5000 grafmonumenten in en rond Antwerpen.

Grafzerkje vzw heeft een zeer gebruiksvriendelijke website waar de vereniging haar activiteiten aankondigt.

www.grafzerkje.be

Herita ontstond in 2012 door de fusie van *Erfgoed Vlaanderen*, het *Forum voor Erfgoedverenigingen* en het *Vlaamse Coördinatiecentrum Open Monumentendag*. Het is de koepel waarbinnen erfgoedverenigingen elkaar kunnen ontmoeten en ideeën en ervaringen kunnen uitwisselen. Herita vormt een netwerk van meer dan 280 leden in Vlaanderen en Brussel en richt zich op de zorg voor monumenten, landschappen, archeologie en mobiel erfgoed met een tijdelijk onroerend karakter zoals varende, rollende, rijdende, vliegende erfgoed en erfgoed van vermaak. Centraal staat het verlenen van allerlei diensten en het vormen van een intermediair tussen de erfgoedverenigingen en de verschillende overheidsinstellingen.

De zesde ontmoetingsdag van de voorloper van Herita, het *Forum voor Erfgoedverenigingen*, had in 1999 als thema funerair erfgoed. Na het decreet van 2004 stelde de toenmalige Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg i.s.m. Grafzerkje vzw en Epitaaf vzw een inventarisfiche ter beschikking.

www.herita.be

5.3 DERDEN

Website 'Uitvaartvlaanderen.be'

De website 'Uitvaartvlaanderen.be' is een overkoepelende website van begrafenisondernemers. Het is geen actor in de strikte zin van het woord. De website ontsluit wel erg veel informatie, waaronder een lijst van begraafplaatsen in Vlaanderen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de begraafplaatsen en wordt er occasioneel gefocust op de geschiedenis van een specifieke begraafplaats.

www.uitvaartvlaanderen.be

Vakspecialisten en academische wereld

In de jaren 1980 kwam binnen de academische wereld de aandacht voor het funerair erfgoed op gang. Die was voornamelijk toegespitst op de 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse funeraire cultuur.

Tot de bekendste onderzoekers behoren:

- Prof. Emeritus dr. Linda Van Santvoort, docent Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de UGent en bestuurslid van Epitaaf vzw. Onder haar leiding werd er regelmatig onderzoek gedaan naar de funeraire architectuur in Vlaanderen in de vorm van papers en verhandelingen aan de Universiteit Gent. Zelf publiceerde zij over begraafplaatsen en over het atelier Salu.
- Prof. dr. Jeffrey Tyssens is verbonden aan de VUB waar hij docent hedendaagse politieke geschiedenis is. De funeraire cultuur maakt deel uit van zijn interessegebieden.
- Dr. Tamara Ingels, tot 2017 verbonden aan de Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie (VUB), werkt als zelfstandig consulent rond beleidsmatige problematieken, inventarisatie en methodieken. Zij heeft expertise op het vlak van erfgoededucatie in funeraire context en daarbuiten. Binnen deze contexten kwamen zowel historische studies, inventarisaties als publiekstrajecten aan bod. Ze maakt regelmatig tentoonstellingen over lokaal funerair erfgoed. In 2015 was ze betrokken bij de expo *R.I.P. 200 jaar begrafeniscultuur in Vlaanderen* (Caermersklooster Gent/Liberaal Archief). Zij is voorzitter van Grafzerkje vzw.
- Dr. Christoph De Spiegeleer is werkzaam aan de VUB. Hij heeft onder andere expertise op het vlak van de 19de-eeuwse seculiere grafcultuur, vrijdenkers en de begraafcultuur van koningshuis en elite in België.
- Anne-Mie Havermans, zelfstandig kunsthistorica. Zij publiceerde over het Schoonselhof in Antwerpen en adviseert gemeentebesturen over de inventarisatie en het beheer van historische begraafplaatsen.
- Ann Hernalsteen, zelfstandig kunsthistorica, verricht onderzoek naar de Gentse begraafplaatsen. Zij publiceerde over de Westerbegraafplaats in Gent.
- Ronald van Belle, deskundige vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen.
- Patrick Van den Nieuwenhof, zelfstandig erfgoedconsulent met een specialisatie op het gebied van funerair erfgoed, focust zich op beleidsadviezen, archieven en het zoeken naar methodologische oplossingen.

////////////////////////////////////

6 WAT BRENGT DE TOEKOMST?

Afbeelding titelpagina: Diksmuide (Leke)

Tradition ist die Weitergabe des Feuers und nicht die Anbetung der Asche.

*Erfgoed is het doorgeven van het vuur
niet het aanbidden van de as*
Vrij naar Gustave Mahler (1860-1911)

////////////////////////////////////

INLEIDING

Wat de toekomst aan funeraire gebruiken zal brengen, is moeilijk te voorspellen. Toch is het aan de vooravond van het derde decennium van de 21ste eeuw al duidelijk dat funerair erfgoed niet ten dode is opgeschreven. Dat blijkt onder andere uit de hoger toegelichte kwaliteiten, de aangestipte opportuniteiten en de vele overheden, instanties en burgers die werken aan een toekomstgericht funerair erfgoedbeheer in Vlaanderen.

Eén ding is nu reeds duidelijk. Begraafplaatsen worden vanuit verschillende, soms contradictorische hoeken bevraagd naar hun functie en vormgeving in de maatschappij:

- Het zijn plaatsen met een uitgesproken maatschappelijke functie, namelijk begraving van de doden.
- Het zijn potentiële openbare groene ruimten.
- Het zijn openluchtmusea met waardevol erfgoed.
- Het zijn plekken die door de digitalisering een deel van hun functie verliezen.
- Het zijn soms onbestemde ruimten die mogelijk allerlei andere functies toelaten.

Daarover zullen we met zijn allen moeten nadenken en reflecteren, ideeën poneren en oplossingen realiseren. In dit hoofdstuk belichten we twee onderdelen:

- We gaan kort in op de uitdagingen voor de 21ste eeuw.
- We doen suggesties die de toekomst van het waardevolle funeraire erfgoed in Vlaanderen kunnen verzekeren.

6.1 UITDAGINGEN VOOR DE TOEKOMST

Persoonlijke zingeving bij het afscheid

- Het collectief georganiseerde en uniforme afscheid uit het verleden neemt in de 21ste eeuw verder af. Het herinneren door een volledige cultuurgemeenschap maakt plaats voor de persoonlijke herinnering van het individu. De kerk als zingever heeft zijn organiserende rol grotendeels verloren.
- De persoonsgebonden herinnering en de persoonlijke beleving van het afscheid nemen toe.
- Afscheidsrituelen worden intiemer. Ze vinden vaker plaats in kleine groepen, in familiekring en in burgerlijke gebouwen, crematoria en persoonlijke herinneringsplekken.
- Crematoria zijn geen ‘verwerkingsinstallaties’. Het zijn plaatsen waar een waardig afscheid kan plaatsvinden. De uitbaters van crematoria begeleiden de nabestaanden in hun afscheidsproces.
- Het eeuwigheidstreven van de mens is niet verdwenen. Er is echter een tendens om ‘eeuwigheid’ te hertalen als ‘herinnering’.
- De eeuwigheid van het graf wordt vervangen door een virtuele eeuwigheid. Op het internet wordt het leven voortgezet met foto’s, videoboodschappen, teksten enzovoort.

Mensen plannen vandaag steeds meer zelf hun uitvaart. De wens van het individu en de nabestaanden worden belangrijker en de funeraire begeleider speelt op die vraag vaker en professioneler in. Dat resulteert in:

- Een toename van de mogelijke vormen van lijkbezorging (teraardebesteding, verassing, chemisch oplossen, compostering enzovoort).
- Een grote variatie in de lijkbehandeling (kisten, urnes, lijkwaden, enzovoort).
- Verschillende plaatsen van bijzetting (begraafplaats, natuurbegraafplaats, urnenbegraafplaats, verstrooiing, enzovoort).
- Een keuze tussen religieuze en niet-religieuze afscheidsceremonies.
- Enzovoort.

Religieuze diversiteit

Meer variatie in de niet-religieuze zingeving rond de dood betekent niet dat de religieuze beleving volledig verdwenen is. In sommige cultuurgemeenschappen is die religieuze beleving een sterk onderdeel van de identiteit. Denken we maar aan christenen, joden, islamieten, hindoes, boeddhisten en vele anderen die leven en sterven in Vlaanderen. Die geloofsgroepen zijn zelf zeer divers met verschillende interpretaties en stromingen. Elk van die groepen heeft eigen gewoontes die ze graag ook hier in Vlaanderen toepassen.

De hedendaagse Vlaamse wetgeving op de begraafplaatsen en de lijkbezorging is ontstaan vanuit een neutraliteitsbeginsel en gelijkheidsbeginsel. Het is een uitdaging om te beslissen of en hoe er binnen dat neutraliteitsbeginsel aandacht kan zijn voor culturele en religieuze diversiteit.

Religieuze diversiteit, grafteken van de Joodse familie Tolkowski. Schoonselhof, Antwerpen, foto: Onroerend Erfgoed

De gedeelde ruimte, de voormalige urnenmuur wordt hergebruikt als bijenhotel. Begraafplaatsen en natuurbehoud gaan hand in hand. Centrale begraafplaats, Leuven. foto: Onroerend Erfgoed.

De gedeelde ruimte

In Nederland ontstond er al in de jaren 1970 een reactie op de sobere, rationele begraafplaats.¹⁴¹ Nieuwe begraafplaatsen werden aangelegd als wandel- en ontmoetingsplaats. Het multifunctioneel karakter van de begraafplaats werd voor de eerste keer toegepast in 1975 in Almere-Haven waar bij de aanleg van de nieuwe begraafplaats ook meteen een fietsroute werd voorzien.

Ook in Vlaanderen wint de multifunctionele aanpak veld. De 21ste eeuw dient zich aan als een eeuw waarin een delicate evenwichtsoefening nodig is tussen ruimte, wonen, werken en ecologie. De Vlaming beseft meer en meer dat de schaarse ruimte een kostbaar goed is. Die ruimte wordt weloverwogen ingericht om aan die heel diverse vragen tegemoet te komen. Meerdere gemeenten gaan vandaag op zoek naar een weloordachte, gezonde mix van functies om de gemeenschapsvorming, ecologie, groenvoorziening, cultuur, fauna en flora een kans te bieden. Er zijn initiatieven om de begraafplaats bijvoorbeeld als groene verpozingsruimte in te richten. Openingsuren worden versoepeld, toegangshekken worden aangepast zodat bezoekers ten allen tijde de begraafplaats kunnen verlaten, enzovoort. De begraafplaats wordt zo veel meer dan slechts een dodenakker.

Het tijdschrift *Groencontact* beschreef die toekomstvisie in 2013 als volgt: *“Begraafplaatsen evolueren op deze manier van steriele, platgespoten ‘grijze kerkhoven oude stijl’ naar een meer natuurlijker inrichting met bijkomende gebruiksmogelijkheden voor recreanten en ontwikkelingskansen voor fauna en flora”*.¹⁴²

De ecologische visie wordt steeds belangrijker, met bio-afbreekbare urnen, urnenmuren van stampelem en vlechtwerk, insectenhôtels, bijenkasten, enzovoort. Begraafplaatsen vormen samen met andere natuurprojecten een ecologische gordel rond het dorp of de stad.

Ook het *Pesticidendecreet* versterkt die ontwikkeling.¹⁴³ Niet alleen gebruiken gemeenten sinds 2015 geen pesticiden meer, de begraafplaats evolueert naar een groene zone met rijkere fauna en flora waar verpozen aangenaam is.

De Vlaamse Vereniging voor Openbaar Groen (VVOG) besteedt de laatste jaren veel aandacht aan de vergroening van begraafplaatsen. Reeds meer dan 35 jaar reikt zij in hun wedstrijd *Groene Lente* de laureatenprijzen uit voor gemeenten die lovenswaardige *“bloemeninitiatieven, nieuwe groenprojecten of voorbeeldstellende pesticidenvrije projecten hebben gerealiseerd”*.¹⁴⁴ Daarbij werd in 2013 bijzondere aandacht besteed aan nieuw aangelegde en heraangelegde begraafplaatsen.

De natuurbegraafplaats

Een ware omslag in het denken over begraafplaatsen is de ‘natuurbegraafplaats’. Dit is een vorm van begraven die vanuit Noord-Europa geïntroduceerd wordt in West- en Centraal-Europa. Aangezien in Noord-Europa van oudsher de natuur als veilig en beschermend wordt ervaren, is het niet verwonderlijk dat natuurontwikkeling en dodenakker er als eersten verstrengeld geraken.

In Vlaanderen blijven ecologische begraafplaatsen voorlopig nog een vreemde eend in de bijt. Wel wordt al aan natuurverruiming gedaan:

---

¹⁴¹ WILLE A. & MOUWEN M. 2013: *Bomen op begraafplaatsen*, Ebben.

¹⁴² ABEELS K. 2013: Concept natuurbegraafplaatsen. Groensafari naar Nederlandse praktijkvoorbeelden, *Groencontact* 1.

¹⁴³ Decreet van 8 februari 2013 houdende duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest.

¹⁴⁴ S.N. 2014: *Groene lente* [online], www.vvog.info (geraadpleegd op 22 april 2020).

- In 2011 legde Sint-Niklaas op haar begraafplaats Heimolen een eerste gedenkbos aan.¹⁴⁵
- In het Strooibos te Hasselt (deel van de begraafplaats Kruisveld), aangelegd in 2012, worden de functie van begraafplaats en buurtpark gecombineerd. Er is gezorgd voor een aangename ervaring in elk seizoen. Moeraseden zijn de structurerende elementen, boshyacinten kleuren het strooibos blauw in de lente, bessen trekken vogels aan, bladverkleuring typeert de herfst, enzovoort.¹⁴⁶
- In Antwerpen werd in 2012 een bij het Schoonselhof gelegen bos omgevormd tot een bosbegravingplaats.¹⁴⁷

Nergens in de Vlaamse wetgeving is vastgelegd wat een natuurbegravingplaats precies is. Bijgevolg kan zowel een minutieus onderhouden park als een verwilderd bos beschouwd worden als natuurbegravingplaats. De Nederlandse Condolea Uitvaartbegeleiding wijst op de bewuste keuze voor de natuur, de rust van de natuur en het terug onderdeel worden van de natuur. Het heeft ook gevolgen voor het grafteken, want bij een natuurbegravingplaats past volgens Condolea *“geen grafsteen, maar wel een houten gedenkteken met uw naam.”*¹⁴⁸

Archeologische grafheuvels, potentiële natuurbegravingplaatsen? foto: Onroerend Erfgoed

Het tijdschrift Groencontact omschrijft het Nederlandse Bergerbos als volgt: *“De natuurbegravingplaats heeft geen toegangspoort, wordt niet omringd door hekken, en kent geen openings- en sluitingstijden. Mensen en dieren zijn er dag en nacht welkom. Bergerbos is letterlijk een bos, waar gewandeld, gespeeld en gepicknickt kan worden. Houten kruisjes, zwerfkeien en met mos bedekte beeldjes markeren de graven met verschillende afmetingen en liggen willekeurig verspreid door het bos”*. Over Heidepol schrijft ze: *“De belofte ... dat je een eeuwig durende*

*concessie krijgt wanneer je hier begraven wordt, is dus echt en voor altijd! Wanneer de begraafplaats volzet is wordt deze gewoon opnieuw aan de natuur gegeven, gaat deze terug deel uitmaken van de Hoge Veluwe waarin ze gelegen is.”*¹⁴⁹

Drie elementen zijn dus van belang bij de hedendaagse natuurbegravingplaats: eeuwigdurend, terug naar de natuur en het ontbreken van een grafsteen. Vooral dat laatste blijkt voor nabestaanden een struikelblok te zijn. Desondanks wordt de ecologische stroming de grote vernieuwing in de 21ste eeuw. Wellicht zal dat hand in hand gaan met de digitalisering van de dood waarbij een bezoek aan het graf steeds minder belangrijk wordt.

¹⁴⁵ AGENTSCHAP NATUUR EN BOS 2020: *Begravingplaats Heimolen in Sint-Niklaas* [online], <https://www.natuurenbos.be/beleid-wetgeving/buurtnatuur-de-praktijk/begravingplaats/begravingplaats-heimolen-sint-niklaas> (geraadpleegd op 28 april 2020).

¹⁴⁶ DE WAELE J. 2013: Strooibos Hasselt: uniek concept van duurzaam begraven, *Groencontact* 5.

¹⁴⁷ DE WAELE J. 2015: Natuurlijk begraven, *Groencontact* 2015.5 [online], https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/artikels_magazines_natuurbegravingplaatsen.pdf (geraadpleegd op 28 april 2020).

¹⁴⁸ S.N. 2017: *Natuurbegraven in Nederland* [online], <http://condolea.nl/inspiratie/natuurbegraven-in-nederland> (geraadpleegd op 27 juli 2017).

¹⁴⁹ ABEELS K. 2013: Concept natuurbegravingplaatsen. Groensafari naar Nederlandse praktijkvoorbeelden, *Groencontact* 1.

In de 21ste eeuw wordt de burger zich steeds meer bewust van zijn impact op de wereld. Natuurlijke bronnen blijken gelimiteerde te zijn. Dat gaat niet enkel om energiebronnen maar ook om bouwmaterialen en ruimte.

Sinds de jaren 1990 worden bestaande graftekens herbruikt voor nieuwe begravingen. Een graf dat ontbeend wordt, kan samen met de grafsteen opnieuw in concessie gegeven worden. De concessiehouder onderhoudt dan het grafteken en mag zich in het graf laten bijzetten. Dat is een uitgesproken ecologische benadering die aan interesse wint. Het behoud en herbruik van een grafteken vraagt minder plaats, materiaal en energie dan een nieuw grafteken en is dus duurzamer.

De persoonsgebonden herinnering, en vooral de drang die herinnering zelf vorm te geven, leidt tot een veelheid aan websites waar persoonlijke verhalen kunnen opgeslagen worden.¹⁵⁰ Het is een heel recente evolutie die omstreeks 2010 zichtbaarder werd en waarvan de effecten nog moeten nagegaan worden.

De vraag is dus in hoeverre de confrontatie met onze sterfelijkheid nog relevant zal zijn? Verliest het lichaam als tijdelijk omhulsel van onze identiteit het pleit van de bewaring van die identiteit in digitale vorm? Zullen de anonieme natuurbegraafplaats, de tijdelijkheid van het graf en de digitale herinnering de plaats van de traditionele begraafplaatsen met hun individuele graven en graftekens innemen? Het zijn vragen die ongetwijfeld onze omgang met het funerair erfgoed zullen bepalen.

Er is nood aan:

- Een gedragen thesaurus, opgemaakt door verschillende spelers met ervaring in het veld van het funerair erfgoed.
- Een gedragen methodologie, uitgewerkt door verschillende partners uit het middenveld, universiteiten en wetenschappelijke instellingen.

Wetenschappelijk onderzoek

Het onderzoek naar funeraire thema's staat in Vlaanderen nog in de kinderschoenen. Dat onderzoek is echter broodnodig als basis voor:

- Het erfgoedbeleid van de lokale en hogere overheid.
- Vulgariserende publicaties voor het publiek.

In het kader van beheersvragen en de opbouw van een draagvlak is heel wat bijkomend gericht onderzoek nodig. Archiefbronnen kunnen ideeën aanreiken om begraafplaatsen zinvol vorm te geven en een plaats te geven in het hedendaagse leven. Lokale overheden en specialisten voeren waardevol onderzoek uit gericht op één site en ontsluiten dat voor een lokale bevolking.

Het ontbreekt ons echter ook aan syntheseonderzoek, gebaseerd op de lokale informatie. Veel vulgariserende literatuur blijft beperkt tot de beschrijving van grote gekende internationale tendensen. Ze worden nog onvoldoende getoetst aan de lokale Vlaamse bevindingen.

Er is daarom nood aan een platform waarop de verschillende hoger vermelde actoren elkaar vinden zodat zij onderzoeksresultaten en ervaringen kunnen delen, onderzoek op elkaar kunnen afstemmen en resultaten ontsluiten.

Ontsluiting van de wetenschappelijke kennis

Er is nood aan een diverse kennisdeling die zich zowel richt op onderzoekers als op het grote publiek.

Wetenschappers

Wetenschappers hebben nood aan werktuigen die de basisgegevens (inventarisatie) en de resultaten van zeer diverse onderzoeken rond funerair erfgoed bundelen.

Momenteel bestaan er enkele bruikbare, maar niet aan elkaar gekoppelde en los van elkaar vormgegeven, digitale ontsluitingsprojecten voor onroerend en funerair erfgoed. Ze zijn opgestart door Onroerend Erfgoed, regionale en lokale besturen, private ontwikkelaars. Het ontbreekt ons dus aan een uniforme manier om kennis te delen en cross-over onderzoek uit te voeren.

Een evaluatie van de bestaande systemen zou toelaten om zicht te krijgen op hun sterkten en zwakten. Het doel van zo'n onderzoek kan de ontwikkeling of erkenning van één digitale tool zijn of het vaststellen van een standaard die vervolgens kan gedeeld worden met andere partners. Enkel zo wordt een wetenschappelijke kwaliteitsstandaard gerealiseerd (op basis van hogervermelde thesaurus en methodologie) en kunnen gegevens gedeeld worden.

De erfgoedactoren kunnen daartoe bijdragen. Databanken vergen echter ook back-up achter de schermen, richtlijnen, kwaliteitscontrole, het verlenen van machtigingen, het aanmaken van paswoorden, enzovoort. Degene die die taak op zich neemt, moet zorgen voor een voldoende personeelsinzet om het project te doen slagen. Mogelijk biedt een satellietstelsel – waarbij elke initiatiefnemer verantwoordelijk is voor zijn eigen deel van de database, in combinatie met een centraal beheerde zoekmachine – een haalbare kaart.

Het grote publiek

Wetenschappelijk onderzoek en inventarissen vormen de basis om een kwaliteitsvolle beleving van begraafplaatsen door het grote publiek te vergroten. Er wordt gedacht aan infopanelen, publicaties, rondleidingen, apps, (historische) evenementen en evocaties. Vele van die activiteiten verhogen het draagvlak voor funerair erfgoed.

6.2.2 Behoud van het funerair erfgoed

Het behoud van funerair erfgoed gebeurt op heel diverse wijze en op verschillende bestuursniveaus. Traditioneel wordt er snel gedacht aan een bescherming door de Vlaamse overheid. Ook lokale besturen kunnen een gericht funerair erfgoedbeleid voeren.

Het agentschap Onroerend Erfgoed ondersteunt zowel de lokale besturen als de bevoegde minister in hun erfgoedbeleid door de nodige input naar visievorming en behoud.

Beschermen

Waarderingskader

Bij de voorlopers van het agentschap Onroerend erfgoed bestonden er geen concrete afspraken over wanneer en hoe funerair erfgoed werd beschermd. Het verduidelijken van de criteria en waarden die leiden naar een bescherming door de Vlaamse overheid vormt een meerwaarde.

Concessiehouders informeren

Binnen de beschermingsdossiers blijft de informatieplicht ten opzichte van de zakelijkcrethouder, hier de concessiehouders een heikel punt. Het *Onroerenderfgoeddecreet* voorziet dat de zakelijkcrethouder om zijn opmerkingen wordt gevraagd én betekend wordt bij de voorlopige en definitieve bescherming.

Er zijn twee problemen:

- De concessiehouder is enkel via de gemeente te achterhalen. De registers ter zake zijn niet steeds volledig en vaak is de concessiehouder zelf reeds overleden.
- De betekening van alle concessiehouders bij de bescherming van een begraafplaats is financieel en naar personeelsinzet hoog.

Er moeten alternatieve manieren van kennisgeving gezocht worden om concessiehouders beter, sneller en goedkoper op de hoogte te kunnen brengen van een bescherming van funerair erfgoed.

6.2.3 Gebruik, beheer en (her)bestemming van het funerair erfgoed

Lokale en provinciale overheden, heemkundige kringen, erfgoedverenigingen en zelfstandig experts stellen regelmatig vragen naar behoud, onderhoud, herbestemming en nabestemming van graftekens, kerkhoven en begraafplaatsen. Die vragen gaan over:

- Het materieel onderhoud van begraafplaatsen en graftekens. Daaraan wordt voor het Nederlandse taalgebied tegemoet gekomen door de brochures van de vroegere Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg¹⁵² en Monumentenwacht Vlaanderen.¹⁵³

¹⁵² *Instandhouding en herstel van historische natuurstenen graftekens* (1999), *Instandhouding van historische graftekens van ijzer, kunststeen en hout* (2000), *Algen, mossen en korstmossen* (2008).

¹⁵³ *Onderhoud van funerair erfgoed* (2001).

- Het gebruik, hergebruik, medegebruik van begraafplaatsen, ontwikkelingsmogelijkheden, herinrichting en beheer van de sites en de grafstenen. Met andere woorden de integratie van de funeraire ruimte in de leefwereld van vandaag.

Elke begraafplaats is anders, biedt andere kansen, heeft andere problemen en de bevraging is anders. Het is dan ook duidelijk dat verschillende actoren in het funerair erfgoedveld hiervoor een visie kunnen ontwikkelen en dat de toekomstvisie en concrete oplossingen op elke begraafplaats anders kan zijn.

De kernvraag is "Hoe integreren we de grafcultuur in het dagelijks leven van vandaag en morgen?". We zagen hoger reeds dat de begraafplaats niet meer centraal in het sociaal weefsel staat zoals in de middeleeuwen. Ze is ook geen wandelgebied meer zoals in de 19de eeuw. Toch wordt ze steeds meer bevraagd door diverse maatschappelijke actoren. Er is dus interesse in een gedeeld gebruik van de ruimte. Begraafplaatsen zo inrichten dat ze uitnodigend zijn om ook buiten het begrafenisritueel te bezoeken, komt tegemoet aan die groeiende interesse. Om dat te bereiken is zowel een algemene visie als een sitegerichte advisering vanuit een ruim beheersoogpunt en met aandacht voor medegebruik en nabestemming van belang.

Continuering van gebruik

Een **begraafplaats** met erfgoedwaarde is vaak gebaat bij een voortzetting van het gebruik. Dat heeft onder andere volgende voordelen:

- Continueren van gebruik betekent dat de ruimte door de bevolking zijn betekenis behoudt. De specifieke functie van de plek in het maatschappelijk weefsel wordt erkend en vraagt om een specifieke benadering.
- Er dient nagedacht te worden wat de voor- en nadelen zijn van een begraving in een kist en een bijzetting van een urne in relatie tot de erfgoedzorg en ruimtegebruik.
- Een 'no touch'-policy waarbij enkel onderhoud en restauratie is toegelaten, kan enkel verantwoord worden indien de bescherming van een begraafplaats duidelijk gekoppeld is aan een uitzonderlijke esthetische waarde, de begraven personen of waar de archeologische waarde zeer hoog is.

Het hergebruik van **graftekens** heeft eveneens verschillende voordelen:

- Het is een belangrijke beperking van de ecologische voetafdruk.
- In de meeste gevallen betekent het hergebruik van een graf en grafteken een meerwaarde en een bestendiging van de historische functie, de maatschappelijke én de artistieke waarde van de begraafplaats.
- Een museale bewaring van een grafteken op een begraafplaats kan enkel verantwoord worden indien de bescherming van een grafteken gekoppeld is aan een uitzonderlijke esthetische of archeologische waarde of wanneer er een bijzondere persoon begraven ligt.

Beheersplannen en lokale verordeningen zijn een meerwaarde bij het continueren van het gebruik. Er kan bepaald worden waar:

- Niet esthetisch interessante tekens geruimd kunnen worden.
- Nieuwe bijzettingen en ontwikkelingen mogelijk zijn.
- Herbruik gepromoot moet worden.
- Flankerende voorschriften een meerwaarde zijn.

Verder ontwikkelen

Voor vele gemeenten vormt het oude kerkhof of de (gesloten) begraafplaats een onbestemde ruimte. De functie als dodenakker is uitgedoofd, maar de laatste concessies zijn nog lopende. Het zijn sites die stedenbouwkundig interessant gelegen zijn in de dorpskern of aan de rand ervan. Sommige buitenbegraafplaatsen zijn ondertussen in de bebouwde zone gelegen. In dergelijke complexe contexten kunnen begraafplaatsen net motoren van vernieuwing worden.

Kerkhoven en begraafplaatsen zijn uitgesproken ruimten waar de aloude functie van gemeenschapsvorming en ontmoetingsruimte kan gestimuleerd worden:

- Er kan gekozen worden voor een parkaanleg waar grafcultuur en site-typische groenaanleg hand in hand gaan.
- Op locaties met grote biodiversiteit kan voor een ecologische benadering en natuurontwikkeling gekozen worden.
- Het pesticidendecreet is een motor voor vergroening geworden.
- Begraafplaatsen kunnen trage wegen worden.
- Begraafplaatsen worden nieuwe ontmoetingsplaatsen.
- Er zijn tal van mogelijkheden voor de verdere ontwikkeling van begraafplaatsen waarbij respect voor de overledenen gecombineerd wordt met het funerair erfgoed én waarbij ruimte geboden wordt aan de levenden.

6.2.4 Ethisch omgaan met menselijke resten

Hoewel de focus van deze studie op funerair erfgoed ligt, mogen we niet vergeten dat het ook nog steeds over mensen gaat. Het moderne ruimingsbeleid raakt aan de sterke band tussen de herdenking, het grafteken, het graf en de menselijke resten. Het ontbreken van een filosofisch-juridisch kader over de behandeling en bewaring van menselijke resten na vrijlegging (archeologisch opgraving én ruiming van graven met het oog op hergebruik) zorgt voor een grijze zone met vele vragen en voorlopig weinig antwoorden.

Er is bijgevolg nood aan een algemeen aanvaarde ethische richtlijn die bepaalt hoe menselijke resten met wetenschappelijke waarde kunnen opgegraven, bewaard en beheerd worden. Dat document zal tevens moeten aangeven hoe de 21ste-eeuwse maatschappij moet omgaan met de historische wensen van de overledenen. Er moet vastgesteld worden wie eigenaar is en wie dus het beheer van archeologische menselijke resten verzorgt. De aanwezigheid van een archeoloog en fysisch-anthropoloog bij ontgravingen, binnen en buiten archeologische context, dient geregeld. De herbegraving in een knekelput of crematie van menselijke resten na ontgraving en de inrichting van de knekelput vraagt om duidelijke regels.

BIBLIOGRAFIE

ABEELS K. 2013: Concept natuurbegraafplaatsen. Groensafari naar Nederlandse praktijkvoorbeelden, *Groencontact* 1.

DE WAEL J. 2013: Strooibos Hasselt: uniek concept van duurzaam begraven, *Groencontact* 5.

WILLE A. & MOUWEN M. 2013: *Bomen op begraafplaatsen*, Ebben.

AGENTSCHAP NATUUR EN BOS 2020: *Begraafplaats Heimolen in Sint-Niklaas* [online], <https://www.natuurenbos.be/beleid-wetgeving/buurtnatuur-de-praktijk/begraafplaats/begraafplaats-heimolen-sint-niklaas> (geraadpleegd op 28 april 2020).

BOURGEOIS G. 2015: *Beleidsbrief Onroerend Erfgoed 2015-2016 ingediend door minister-president Geert Bourgeois* [online], <https://docs.vlaamsparlament.be/docs/stukken/2015-2016/g511-1.pdf> (geraadpleegd op 28 april 2020).

DE WAEL J. 2015: Natuurlijk begraven, *Groencontact* 2015.5 [online], https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/artikels_magazines_natuurbegraafplaatsen.pdf (geraadpleegd op 28 april 2020).

S.N. 2014: *Groene lente* [online], www.vvog.info (geraadpleegd op 22 april 2020).

S.N. 2017: *Natuurbegraven in Nederland* [online], <http://condolea.nl/inspiratie/natuurbegraven-in-nederland> (geraadpleegd op 27 juli 2017).